

OLCAYTU HAN'IN ÖLÜMÜNE KADAR İLHANLILAR'DA YAŞANAN SİYASAL-KÜLTÜREL GELİŞMELER VE YAKIN-DOĞU'YA ETKİLERİ

Doç. Dr. İlhan ERDEM*

1- Moğol Öncesi Yakın-Doğu

Bilindiği gibi Selçuklu Türklerinin 1040 yılında Horasan'da bir Müslüman Oğuz devleti kurmaları yalnız İslam dünyası için değil Türkler için de dönüm noktalarındandır. Kısa sürede Horasan dışında İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'ya yayılan Selçuklu hakimiyeti Yakın-Doğu'da önemli siyasal ve kültürel değişimlere de yön vermiştir. Yeni oluşum Türkler açısından da son derece çarpıcıdır. Yabancı oldukları coğrafyada onlar kendi siyasal düşüncelerini, eylemlerini, askeri yeteneklerini, kültürlerini ve kimliklerini yeni tanıştıkları kültür dairesinden de bir şeyler alarak-aynı zamanda da vererek-ortaya koydular. Yaratılan yeni atmosferde zaman zaman çatışmalar yaşansa da sonunda denge kurulmuştur. Şurası muhakkaktır ki o zamana kadar Yakın-Doğu'nun baskın kültürleri Türklerin gelişinden sonra gerilemiş ve Türkler Helen kültürünü mağlup ederek Anadolu'yu vatan yapabilmişlerdir¹.

Türklerin geldikleri dönemde Yakın-Doğu'ya hakim İslam dünyası siyasi ve kültürel bağlamda bölünme ve gerileme içine girmişti. Siyasi anlamda merkezi otorite konumundaki Abbasi İmparatorluğu parçalanmış, hakimiyeti altında bulunan topraklarda farklı etnik köken ve kültürlerden çeşitli siyasi teşekküller ortaya çıkmıştır. Bunun yanında ezeli düşman Bizans Devleti karşı saldırıya geçmiş, Müslümanları her sahada geriletmişti. Sosyo-kültürel ortam

* A.Ü. D.T.C.F. Tarih Bölümü

1. Bu konudaki tartışmalar için bak. C. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (Çev.: Yıldız Moran), İstanbul 1979, s.149-160; Ayrıca daha detaylı bilgi için bak. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, II. Baskı, İstanbul 1984, s.37-45.

ise daha vahim bir hale doğru sürükleniyordu. Siyasi, sosyal ve iktisadi kriz bilhassa Sünni ekol merkezli İslam devletlerini etkilemekteydi. Devrin yarattığı sorunlara merkezi görüşün çözüm bulamaması ve problemlerin her geçen gün artması halkın hoşnutsuzluğunu ve giderek de tepkisini çekmekte idi. Radikal unsurlar ortamı değerlendirmekte gecikmediler. O eksenin en önde gelen gruplarından Batıniler büyük bir güç kazandılar. Miladi 909 yılında da Şiiğin İsmailiye kolundan Fatımi Devleti teşekkül ettirildi. Başlangıçta egemenlik sahası Kuzey Afrika ile sınırlı olan Fatımiler, sonraki yıllarda süratle genişleyerek hakimiyet alanlarını Mısır, Arabistan, Filistin, Suriye ve el-Cezire gibi İslam dünyasının en önemli beldelerine kadar uzatmıştır. Fatımilerin bir büyük siyasi güç olarak ortaya çıkması Batini-tefekkürü ve kültürünün etkisini artırmıştır. Sünni dünyanın kalesi Bağdat ise savunmaya çekilmek zorunda kalmıştır².

Sünni Abbasi İmparatorluğunun dayanağı olan Irak ve İran eyaletlerinde de durum pek iç açıcı değildi. Halifeliğin merkezi otoritesinin parçalanması sonucu değişik vilayetlerde ortaya çıkan emirlikler zamanla bağımsız bir konuma geldiler, hatta miladi 945'ten sonra bunlardan bir kol olan Şii- Büveyhiler, Bağdat'ı ele geçirerek Halifelik üzerinde mutlak bir nüfuz ve otorite kurdular. Bu dönemde İran'da eski Zerdüşt ve Manicilikle bağlantılı bazı hareketler görülmekle beraber, bunlar kayda değer bir güç haline gelemediler. Bununla beraber XI. asrın başında bölgede görülen ekonomik daralma kent hayatı ve kültürüne büyük zarar verdi. Umutsuzluk ve çaresizlik içine düşen halk nazarında marjinal grupların gücü arttı. Önceleri Mazenderan, Gilan ve Dihistan bölgelerinde varlık gösteren Batıniler zamanla bütün İran eyaletlerine hatta Horasan'a kadar yayıldılar. Batınlığın teori ve eylemde büyük bir tehdit haline gelmesi atalet içinde bulunan Sünni dünyasını bir nebze de olsa kendine getirdi. Tehdit karşısında var olma savaşına girişildi. İlginçtir ki bu savaşımın en başta gelen merkezlerinden biri de Selçuklular'ın tarih sahnesine çıktıkları Horasan ülkesidir³.

Siyasi ve kültürel gerileme sürecindeki Yakın-Doğu'da devlet kuran Selçuklu Türkleri bir anda İslam Dünyasının yeni umudu oldu ve çöküşü

2. Batınlılık ve Batıniler için bak. Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan-güşâ(Yay.: M. Kazvini), London 1928, C. III, s.165-305; Türkçe Çev.: M. Öztürk, Ankara 1993, c.III. s.72-163; Ayrıca bak. B. Lewis, Haşîşiler(Çev.:Ali Aktan), Sebil Yay.,İstanbul 1995, s.17-31.

3. Tartışmalar için bak. Lewis, Haşîşiler, s. 26-29; Bu dönemdeki İslam dünyasının durumunu kıyaslamak için bak. W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi(İzah ve Düzeltmelerle beraber Yay.:M. Fua t Köprülü), Diyanet Yay., 5. Baskı, Ankara 1981, s.54-55.

*Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan
Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri*

durduracak yegane dinamik güç olarak görülmeye başlandı. Selçuklular da ilk dönemlerde dengeli ve çok başarılı bir politika takip ettiler. Halkın huzur ve emniyeti sağlandı. Kamu yatırımları yapıldı. Vergilerin geçici bir süre affedilmeleri ve fakir insanların işlerinin sağlanması gibi Sosyo-Ekonomik tedbirler ile sıkıntılar hafifletilmeye çalışıldı.⁴ Yeni iyileştirmeler problemleri bir süre unutturdu veya geri plana itti. Ancak bir süre sonra iktidar ve zenginliğin paylaşımı sorununun hanedan üyeleri arasındaki ananevi rekabeti tekrar su yüzüne çıkarması ve ardından meydana gelen mücadeleler, savaşlar Selçuklu otoritesini sarsarken Yakın- Doğu'yu da karışıklık ve belirsizlik içine itti. Huzur ve emniyet bozulurken ekonomik durum da kötüleşti. Bu durum Batınilere Selçuklu hakimiyeti altındaki topraklarda güç kazanması için yeterli ortamı sağladı. Bu mezhep İran topraklarında Hasan Sabbah isimli geçmişi karanlık ve gizemli, ancak bir o kadar da cezbeli bir lider elinde yeniden şekillendi. Fatimi etkisinden sıyrılarak İrani bir karaktere büründü ve artık bölgede Haşişiler olarak tanınmaya başladılar. Yepyeni eylem ve stratejiler ile İslam dünyasını sarsan Haşişiler, insanların nazarında bir türlü meşruiyet kazanamadılar, dolayısıyla Sünni düzene alternatif olamadılar. Üstüne üstlük gerçekleştirdikleri eylemler halkın sorunlarını azaltmak yerine artırmaktan başka bir işe yaramadı. Bu sebep ile umum efkârın nazarından düştü ve giderek de marjinalleşti⁵.

Haşişilerin bu dönemde atalet içindeki Sünni dünyayı uykudan uyandırdığı ve sınırlı da olsa sorunlara çözüm üretmeye zorladığını söyleyebiliriz. Dikkati çeken ilk somut uygulama eğitim alanında olmuştur. İslam Dünyasının ilmi ve kültürel gelişimine damgasını vuracak medreseler bu dönemde açılmıştır. Nitelikli devlet adamı yetiştirmeyi amaçlayan bu kurumlar Sünni dünyanın kaleleri olmuşlardır. Yeni Sünni ekol halkın sorunlarına pratik çözüm olarak dünya nimetlerinden uzaklaşmayı (tasavvuf) öneriyordu. Sorunlar karşısında çareyi mistisizme ve kaderciliğe sığınmakta bulan ve dönemin hakim otoritesi tarafından desteklenen bu düşüncenin baş mimarı ünlü din alimi ve mutasavvıfı İmam Gazali idi. Onun bizzat olgunlaştırdığı ve sistemleştirdiği düşünce şekli meşru otoritelerden de gördüğü destek ile yaygınlık kazanmış ve XX. asrın başlarına kadar İslam dünyasının ekseriyetine hakim olmuştur. Bununla birlikte şunu da teslim etmek gerekir ki geleneksel İslam liberalizmi cılız da olsa

4. Bilhassa Tuğrul Bey döneminde vergilerin affedildiği, tarıma önem verilerek sulama kanalları açıldığı görülür. Bak. Bunderî, Zübdetü'n-Nusra (Çev.: K. Burslan-Horasan ve Irak Selçukluları Tarihi), T.T.K. Yay., İstanbul 1943, s.2-24; M. Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, K.B. Yay., Ankara 1972, s.86-124.

5. Cahen, Osmanlılardan Önce, s.62-63; Lewis, Haşişiler, s.33-54.

varlığını sürdürecektir zaman zaman, şurada burada adacıklar halinde de olsa yükselecektir⁶.

İslam Dünyası XII. asra bölünerek dahi olsa yine Türk hakimiyeti altında girmiştir. Onlar Yakın-Doğu'da yegane belirleyici unsur idiler. Bu dönemde İran'da ki Büyük Selçuklular güç kaybına uğrarken, yan dalları olan Anadolu, el-Cezire ve Suriye'de yeni siyasi ve kültürel canlanma gözlemliyoruz. Bizans her yönden etkisiz kılınmıştı. Ancak buna karşı misilleme gecikmedi. Avrupalılar, Papalığın oluşumuna büyük katkıda bulunmuş olduğu Haçlı ruhu ile Yakın-Doğu'ya saldırdılar. Tarihe Haçlı Seferleri olarak geçecek olan, gelmiş geçmiş en büyük hareket Yakın Doğu, İslam Dünyası ve Türkler kadar Avrupa'nın düşünüş ve anlayışını değiştirmiştir. Farklı inanç ve kültürlerden yüz binlerce insanın etkilendiği bu büyük sınav ortamında yeni kültür öbekleri filizlendi. Diyebiliriz ki, bu büyük taarruz Türklerin liderliğindeki Sünni İslam dünyasına, kendini bir kez daha yenileme ve yeni dünya düzeninde var olabilmesi için gerekli sistem ve mekanizmaları oluşturma yolunda zorlayıcı bir etken oldu. Yeni değişim ve gelişmeler ışığında askeri karakterli bir kültür akımı Yakın-Doğu'da öne çıkarak, ağırlığını her geçen an daha fazla hissettirmeye başladı. İnançlar daha da keskinleşti ve geleneksel cihat ruhu canlandı. Bu kültür atmosferinin olduğu sahaların başında da en yoğun olarak Haçlı saldırılarına maruz kalmış Kuzey Suriye ve el-Cezire sahaları gelmekte idi. Yeni dönemin teori ve eylemde tüm özelliklerini üzerinde toplamış sembolü, idealist kişilik, büyük savaşçı Nureddin Mahmud b. İ. Zengi idi⁷. Onun İslam alimlerince idealize edilen kişiliği, gelecek kuşaklara aktarıldı. Bu şekilde Nurettin'in dirilttiği gaza ruhu ve gazilik geleneği bilhassa Türklerin benimsemesiyle süreklilik kazandı⁸. Yeni devir kendi sosyal ve kültürel ortamını

6. Selçuklular devrinde İran'daki Batınîlerin faaliyetleri ve onlara karşı nasıl hareket edilmesi gerektiği hakkında bak. Nizamülmülk, Siyâsetnâme(Çev.: N. Bayburtluğil), Dergah Yay., İstanbul 1981, s.257-324; Yine Selçuklular tarafından kurulmaya başlanan ve daha sonra İslam dünyasının her tarafına yayılan medreseler ve arz ettikleri önemler açısından mukayese için bakınız, Hamilton A.R. Gibb, İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar(Çev.:Komisyon), Endülüs Yay., İstanbul 1991, s.36-41; Cahen, Osmanlılardan Önce, s.58-60.

7. Kaynaklar, büyük savaşçının İslam alimlerinin övülen ve devrinin özelliklerini yansıtan mütevazi ve zahidane hayatının tasvirleri ile doludur. Bak. İbnü'l-Esrîr, el-Kâmil fi't-Tarih(Çev.: A. Özyayın), Bahar Yay., İstanbul 1987, c.11, s.322-324; Yine bak. İbn Kesîr, el-Bidaye ve'n-nihaye(Çev.: M. Keskin), Çağrı Yay., İstanbul 1995, C.XII s.504-507.

8. XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu'daki Türkmen Uç Beyliklerinde ve özellikle Osmanlılar'da görülen gaza anlayışı ve gazilik geleneğinin Nureddin'ininki ile hemen aynı olduğu görüşündeyiz. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu ve gazilik geleneği için bak. M. Fuar Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ötüken Yay., İstanbul 1981, s.123-175; özellikle gazilik anlayışı için; P. Wittek, Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu(Çev.:F. Berktaş), İstanbul 1985, s.27-45.

da oluşturdu. Bilhassa beşeri bilimlerde yeni bir üslup ortaya çıktı, ki tarihçilik alanında yaşanan değişim çok çarpıcıdır. Haçlılar ile yaşanan mücadele o kadar önemliydi ki adeta günlük hayatın bir parçası olmuştu. Hayatı besleyen temel unsur halindeydi. Yöneticilerin ve toplumun adeta tek bir gayeye yönlendirilmesi o dönem için doğru bir hareketti. Zira tehdit ve tehlike çok büyüktü. En küçük bir zaaf her şeyin sonu olabilirdi. Gerçekten de Nureddin'in yolunu izleyenler sonunda Haçlılar ile olan uzun ve yıpratıcı savaşı ağır bir bedel ödeyerek de olsa kazanmışlardır⁹.

Bununla beraber XII. asırda Yakın-Doğu'da diğerlerinden farklı bir görüntü çizen bir siyasi oluşumun gelişmekte olduğunu görüyoruz. Bu siyasi gücün adı , Anadolu'da Selçuklu hanedan ailesine mensup Kutalmış oğullarınca kurulmuş Türkiye Selçuklularından başkası değildi. Kuruluşundan itibaren kendine has karakter çizgisinde ilerlemiş olan Anadolu'daki Selçukluların aşırılıklardan uzak, dengeli ve Abbasi devrinin liberalizmine benzer bir refah devleti profili çizdikleri görülmektedir. Bu zamanda Anadolu Türk toplumunun benimsediği hayat tarzı inançlara saygılı, ideolojiden uzak, refahı ön planda tutan bir anlayış doğrultusunda idi. Başta sultan olmak üzere devletin yönetici kesimi bu tür bir kültürel yaklaşım tarzını bizzat teşvik ve himaye etmekte idiler. Bunun yanında ticaret yolları ile toplumu oluşturan sosyal zümrelerden tüccarlar, devlet tarafından en çok korunan ve himaye gören unsurlar olmuşlardır. Bütün bu enstrümanların Selçuklu idarecilerince yerinde ve doğru kullanımı sonucu XIII. asrın ilk yarısında Anadolu, bölgede komşularının gıpta ile baktıkları müreffeh bir ülke düzeyine ulaşmış bulunuyordu. Bu dönemin baş mimarı da şüphesiz "Büyük Sultan" Alâaddin Keykubad idi. Toplumun gelişme düzeyi onun isabetli politikaları ile doruğa çıkmıştı. Bu zamanda Selçuklu toplumu düşünce yapısı ve yaşayış tarzı bakımından komşuları ile büyük tezatlık içinde iken Bağdad- Abbasi Halifeliği ile bir yakınlaşmanın vuku bulunduğunu görüyoruz¹⁰.

9. Haçlı seferleri ve etkileri için bak. S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi(Çev.: F. Işıltan),T.T.K. Yay., Ankara 1987, c.II, s.3-15; Haçlılarla mücadelenin nasıl öncelikli hale geldiğini göstermesi açısından Selahaddin Eyyubi'nin hastalandığı sırada söylediği şu söz çok manidardır: " Eğer iyileşirsem Müslümanlarla hiç savaşmayacağım. Bütün gayretimi Haçlılar'a karşı kullanacağım." İbn Kesîr, el-Bidaye, XIII, s.17.; Ayrıca Selahaddin ve devri için: R. Şeşen, Selahaddin ve Devleti, İstanbul 1988, s.12 vd.; O dönemdeki Edebi ve Tarih alanındaki gelişmeler için bak. M. Hilmy M. Ahmet , "Some Notes on Arabic Historiography during the Zengid and Eyyubîd Periods(1117-1250)", Historians of the Middle East(Ed. B. Lewis), London 1962, s.79-96.

10. Anadolu toplumu ile diğerleri arasındaki farklı düşünce yapısını ortaya koyan en somut delil Nureddin Mahmud'un Türkiye Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan'a yazdığı bir mektupta onu kafirlerle aynı sınırı paylaştığı halde cihad yapmamakla suçlamasıdır. Bak. İbnü'l-Esîr,

2-Moğolların Gelişi

Haçlı saldırılarının açtığı yaralar daha sarılmamışken bu kez Asya bozkırlarından gelen yeni bir istila dalgası Yakın- Doğu ve İslam dünyasını tam bir yıkıma uğrattı. Moğollar İslam dünyasına öldürücü son darbeyi indirdiler. Bilhassa 1258 yılında Bağdat'ın yerle bir edilmesi ve Sünni dünyanın beyni Halifeliliğin ortadan kaldırılması ile kesin bir çözülme süreci başladı¹¹. Selçuklu idaresindeki Anadolu ise 1243 yılındaki Köse Dağ mağlubiyetinden sonra Moğol tahakkümü altına düşmüştü. Medeniyeti temsil eden kentlerin hemen tamamının tahrip edilmesi kent kültürü ile liberal anlayışın yerini göçebe-köy karışımı bir hayat tarzına ve ideolojik ve mistik(Heteredoks) görüşe bıraktı. Siyasi yapı, toplum dokusu ve düzeni bozuldu. İnançlar ve değerler erozyona uğradı. Sufi telakki kesin bir zafer kazanarak hakim konumunu pekiştirdi. Moğol kabile feodalizminin getirip benimsettiği askeri karakter tam ve kesin olarak hakim oldu¹².

Eylül 1260'ta Ayn-Calut'ta Moğolları perişan ederek köklü İslam kültür merkezlerinden bir kısmını yıkımdan kurtarabilen Memlükler, güçlü askeri organizasyonlara , Mısır ve Suriye gibi geniş ve zengin kaynakları olan ülkelere sahip olmalarına rağmen; uzun hakimiyetleri boyunca (1250-1517) ne Abbasi, ne de Selçuklular gibi İslam dünyasında çığır açacak bir konuma gelebildiler. Belki de jeo-stratejik konumları buna müsait değildi¹³.

el-Kâmil, XI,s.315.¹⁰; Bunun dışında devrin tarihçileri Türkiye Selçuklu hükümdarlarının ne kadar taassuptan uzak ve inançlara saygılı olduklarına dair pek çok misal verirler. Mesela Rükneddin Süleyman-şah, zındıklıkla itham edilerek bizzat Selahaddin Eyyubî'nin emriyle öldürülen büyük İslam filozofu ve İsrakiyye tarikatının kurucusu Şihabüddin Suhreverdi'nin görüşlerini benimsemekteydi. Buna karşılık I. Gıyaseddin Keyhüsrev tasavvufta Vahdet-i Vücut felsefesinin kurucusu Muhyiddin Arabî'nin hocası da olan Şam'lı Şeyh Meceddedin İshak taraftarı idi. Bak İbn-i Bîbî, el-Evâmîrî'l-Alâ'iyye fi'l-Umuri'l-Alâ'iyye(Faksmile olarak Yay.: A. Sadık Erzi), Ankara 1957, s.25-26; Yine aynı kaynaktan Türkiye Selçuklu sultanlarının ticarete ne kadar büyük önem verdiklerini gösteren bahisler vardır. Bunlardan en ilginç de Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde yaşanmıştır. Bunun için bak. İbn-i Bîbî el-Evâmîrî'l-Alâ'iyye,s.95-101.

11. Bakış açılarının farklı olmasına rağmen günümüz tarihçilerinin büyük bir çoğunluğu, Halifeliliğin ortadan kaldırılmasından sonra klasik İslam kurumlarının ve anlayışının tamamen çöktüğü ve yerini mistisizme bıraktığı konusunda ittifak içindedirler. Bak. M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,Dıyanet Yay., 4. Baskı, Ankara 1981, s.195-230; Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, s.60-62; Gibb, İslam Medeniyeti, s.39-43¹¹.

12. Moğolların askeri karakterli feodal yapıları için bak. Cüveynî, Cihan-güşâ, I, s.16-25; Türkçe terc. I,s.103-115; Ayrıca bakınız, B. Y. Vlademiritsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı (Çev.: A. İnan), TTK Yay., 2. Baskı , Ankara 1987, s.18-46.

13. Memlükler ve de bilhassa askeri sistemleri için bak. D. Ayalon, The System of Payment in Mamluk Military Society, JESHO, I/1, Agustos 1957;s.37-65.

Moğollar, Bağdad ile birlikte Selçuklular tarafından Anadolu'da yaratılan zenginliği çok kısa bir sürede tükettiler. Bölgede, liberal refah toplumu anlayışı terk edildi. Bütün aktiviteler Asya bozkırlarındaki Moğol nüfusu beslemeye dönüktü. Bunun için, Azerbaycan merkez olmak üzere İran'da Büyük Kaan Mengü'nün kardeşi Hülagu tarafından bir Moğol şube devleti (İlhanlılar) tesis edildi. Yeni yönetim idari ve mali teşkilatını kaynaklar düzenli şekilde İlhanın sarayına akacak şekilde düzenledi. Baştaki ilkel talan zihniyeti terk edildi. Bu bakımdan kurutulan veya talan edilen yerlerin yeniden imarı ve de katledilen, sürülen reyanın yeniden kazanılarak can ve mal güvenliklerinin sağlanması gerekiyordu. İlhan Hülagu bütün bunlar için gerekli reformları başlatmıştır. Yeni sistemin sağlıklı yürütülmesi için devleti kuran hakim unsur Moğollar dışında başka uluslardan, özellikle Farsi unsurlardan oldukça istifade edilmiştir¹⁴.

3- İlhanlı Dönemi: Hülagu'dan Olcaytu Han'a (1258-1316)

Yukarıda da belirtildiği gibi XIII. asrın ilk yarısında Moğolların Yakın-Doğu'da gözükmeleri ve gerçekleştirdikleri büyük tahribat Türk ve İslam Dünyası için büyük bir yıkım olduğu kadar değişiminde habercisi olmuştur. Medeniyetin can damarları kentler yok edilmiş, maddi ve manevi bütün değerler erozyona uğratılmıştır¹⁵. Yaklaşık yarım asır süren yıkım ve talandan sonra 1258

14. Moğolların İran'da kurdukları devletin idari ve mali organizasyonunun fikir babası İranlı ünlü filozof Nasireddin Tûsî idi. O bu sahada "Risale der Resm ve Ayin-i İlhanî" adında bir risale yazmıştır. Risalede askeri(kılıç ehli) zümre devletin en üst mevkiine yerleştirilmiş; ardından da sivil aristokrasiye (kalem ehli) yer verilmiştir. Eser İlhanlı devlet teşkilatını iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Eser için bak. N. Tûsî, Risale der Resm ve Ayin-i İlhanî (Yay. ve Çev.: M. Bayraktar), Ankara 1988, s.15-18; Moğolların Selçuklu Anadolu'sunu talanı ve fakirleşme hususunda bak. İbn-i Bîbî, el-Evâmir, s.514 vd. Bununla birlikte şu hususu da daima göz önünde tutmak gerekir: Moğollar gelmeden öncede Yakın- Doğu'da ve özellikle Selçuklu Anadolu'sunda büyük problemler var idi. Aşırı liberal uygulamalar toplumun büyük kesimini fakirleştirirken yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkiyi de koparmıştır. Neticede ortaya sosyo-ekonomik bir bunalım çıkmıştır ve radikalleşen kitleler çözümü başka mecralarda aramaya kalkışmışlardır. Bize göre Baba İlyas hareketi böyle bir bunalımın sonucudur. İsyân için bak. A. Yaşar Ocak, Babailer İsyânı, Dergah Yay., İstanbul 1980, s. 59-83; Selçukluların aşırı liberal politikalarına örnek olarak ithal ettikleri mallardan aldıkları gümrük vergilerini son derece düşük tutmalarını gösterebiliriz. Bunun için bak. O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, TTK. Yay., 2. Baskı, Ankara¹⁴ 1988, s.109-146.

15. Moğol tahribatının görgü tanığı büyük tarihçi Cüveynî bu büyük felaketi şöyle tarif etmektedir: "Cengiz Han'ın zamanına kadar dünyada muhtelif devletler ve kavimler mevcuttu. Bunlardan gurur, kibir ve taşkınlığı en uç noktalara kadar çıkarmış kavimlere karşı Allah, Cengiz'e kuvvet verip Han yaptı. O da Türkistan'dan Suriye'ye kadar kendine karşı koymaya çalışan ne kadar hükümdar varsa aile ve askerleri ile beraber hepsini yok etti. Yüz bin nüfuslu şehirlerde yüz kişi bile bırakmadı. Bu sözümlü, ismi olup cismi olmayan şehirler doğrulamaktadır". Bak. Cihan-güşâ, I, s.26-27; terc., s.95. ¹⁵

yılında Azerbaycan merkezli bir Moğol şube hanedan devletinin kurulmasıyla Yakın-Doğuda yeni bir döneme girildi. Bu dönem beraberinde yıkım olduğu kadar onarım ve değişimi de getirecektir.

Azerbaycan'da Moğol kökenli İlhanlı Devletinin kurulması Yakın-Doğu'daki siyasi güçleri tümüyle etkiledi ve dengeleri değiştirdi. Bölgede Anadolu-İran-Arabistan(Mısır dahil) coğrafyalarına dayanak olarak asırlar önce oluşturulmuş olan tarihsel jeo-stratejik denge ve kültür alanları bozularak değişime zorlanmıştır. Yeni oluşumda Anadolu eski önemini kaybedip saf dışı kalırken güç dengelerinin İran- Arap coğrafyaları ekseninde oluştuğunu görüyoruz¹⁶. Yaklaşık iki asırlık bir süreçte yeni dengenin belirleyicisi olan hakim güçler için Anadolu bir nüfuz ve mücadele sahası haline gelmiş, ülke ve insanlar bundan çok etkilenmiştir. Moğollar Anadolu'ya bir asra yakın hakim olmalarına karşın burada istediği gibi bir düzen kuramamış, ülke mütemediyen karışıklıklar içinde çalkalanıp durmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bütün bunlar Yakın-Doğu'da İlhanlı Devletinin kurulmasıyla beraber değişen dengelerin sonucu idi¹⁷.

İlhanlı devletinin kurulduğu saha, bir zamanların ihtişamlı devleti Abbasi İmparatorluğunun ve ondan önce de Sasanilerin merkezi gücünü oluşturan eyaletler idi. Dolayısıyla burada çok güçlü bir devlet tecrübesine ve zengin tarihsel kültüre sahip zümreler vardı. Moğollar, İran'a geldikleri zaman karşılaştıkları bu idari zümreyi dışlamadılar. Aksine beraberlerinde getirdikleri diğer yönetici zümreye payanda yaparak, onları devletin asli unsurları yaptılar¹⁸.

16. Yirminci yüzyılın başta gelen Yakın-Doğu tarihçilerinden B. Spuler, Hülagu tarafından kurulan İlhanlı Devletinin jeo-stratejik açıdan tipik bir İran devleti olduğunu öne sürmüştür. Bak. B. Spuler, İran Moğolları(Çev.: C. Köprülü), TTK Yay., II. Baskı, Ankara 1987.s.68. Bize göre ise bu tespit tarihsel gerçeklere uymamakta ve zorlama bir iddiadır. Belki de batılı güçlerin yüzyılımızın ilk yarısında İran'a biçtikleri rolün tarihsel bir kılıfını hazırlama çabasıdır.

17. İran'da bir Moğol Devletinin kurulmasından sonra Anadolu'daki Türkiye Selçuklularının tedricen parçalanması ve nihayet yıkılışı buna en güzel delildir. Ayrıca Anadolu'da Memlük-İlhanlı rekabeti hususunda pek çok somut örnek gösterilebilir. Bunlardan en önemlisi 1276 yılında patlak veren Hatiroğlu isyanıdır. Niğde valisi Şerefüddin daha önceden gizlice haberleşip yardım sözü aldığı Memlük sultanı Baybars'a güvenerek Anadolu'da Moğollara isyan etmiş; ancak beklediği yardım kuvveti yetişmeden yakalanmış ve idam edilmiştir. Buna karşılık Memlük hükümdarı Sultan Baybars da 1277 yılında Anadolu'ya sefer yapmış; Elbistan Ovasında bir Moğol tümenini ezdikten sonra Kayseri'ye kadar gelmiş ve burada Selçuklu tahtına oturmuştur. Detaylı bilgi için bak. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr(Yay.: O. Turan) TTK. Yay., Ankara 1944, s. 100-110; İbn Devadarî, Kenzü'd-dürer ve Camiü'l-gurar (Yay.: Ulrich Hermann), Kahire 1391,C. VIII,s. 188-204.

18. Kabile geleneği ve bozkır kültürü normlarına göre yetiştirilen Hülagu Han Yakın-Doğu'ya gelince kuzenleri olan Altın Orda hanlarının aksine ve tıpkı kardeşi Kubilay Kaan'ın Çin'de yaptığı gibi bölgedeki medeniyetin-bilhassa İran kültürünün- büyümesine kapılarak onun

Ancak bu yeni sistemin-daha önce denenmiş benzerlerinde görüldüğü gibi-bazı sakıncalı yönleri vardı. Her şeyden önemlisi devlette iki başlı bir yönetim ortaya çıkmaktaydı. Yönetimin bir tarafında devletin kurucusu Moğollar, askeri aristokrasiyi(kılıç ehli) temsil ederken; diğer yanda idari ve mali sahada İranlılar sivil örgütü(kalem ehli-bürokrasi) oluşturmaktaydılar. Hükümdar ise iki kanadın üzerinde bir hakem rolündeydi. Yetenekli hükümdarlar mevcut olduğu sürece fazla sorun yoktu. Ancak tersi durumlarda hemen iki kanat arasında sürtüşme başlıyor, tabiatıyla devletin ahengi ve hükümdarın otoritesi hemen sarsılıyordu. İdari ve mali alanlar dışında İlhan Hülagu kültürel sahayı da İranlılar'a havale etmiştir. Kendisi bozkır kültürüne göre yetişmiş ve dini yönden Budist inancındaydı. İran'a gelirken yanında çok sayıda Budist rahip yanı sıra şaman ve münecim vardı¹⁹. Hülagu ile beraber İran'a gelmiş olan Moğollar'ın pek çoğu kendi kültürlerini korumakta büyük bir kıskançlık gösteriyorlardı. Ancak yazın geleneğine sahip ulusların kültürleri karşısında yapabilecekleri pek bir şey de yok idi. Bu sebeple daha başlangıçta Fars yazını ve kültürünün üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldılar²⁰. Nüfus olarak da çok yetersiz olmaları kaçınılmaz sonucu getirdi. Hülagu ve halefleri devlet eliyle İran kültürünün gelişip yaygınlaşmasına önemli katkılar sağladılar. Ancak kabile geleneklerine bağlı Moğol-çoğu Türklerden devşirilmiştir- sözlü kültürü de kaybolmadı. Daha sonraları derlenecek olan sözlü kültür bakiyeleri Moğol- Türk dünyasında bilhassa tarihi açıdan bilinçlenmeyi getirecektir²¹.

---

mahsullerini kendi devletinin yönetimine taşımıştır. O 1263 yılında topladığı kurultay da idari sistemi İrani usullere göre oluşturmuş, yönetimin başına da Fars kökenli Şemseddin Cüveynî'yi getirmiştir. Bak. Reşidüddin, F., *Camiü't-tevârih* (Yay.: B. Kerimi), Tahran 1338, C. II, s.734-735.

19. Münecimlerin ve münecimliğin Moğolların hayatında çok önemli bir yeri vardı. Önemli olaylarda ve bilhassa sefere çıkılacağı zamanlarda mutlaka onların fikri alınırdı. Örneğin İlhan Hülagu Bağdat'ı kuşatmadan önce münecimine danışmıştı. Bak. Reşidüddin, *Camiü't-tevârih* II, s.701.

20. İlhanlı Devletinin kurulup Anadolu'yu da hakimiyeti altına almasından sonra Türkiye Selçuklu Devletinin resmi dilinin aniden Farsça'ya dönmesi-önceden Arapça idi- çok ilgi çekicidir. Kaynakların hadiseyi yeni vezir Sahip Fahreddin Ali'nin okuma yazma bilmemesi ile izaha kalkışmaları ise manidardır. Bak. İbn-i Bîbî, *el-Evâmir*, s.633; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s.64.

21. Hülagu Han, Meraga yakınlarında Yakın-Doğu'nun en büyük rasathanesini inşa ettirdiği zaman bu müessesenin başına İranlı Şii İslam alimi Nasireddin Tûsî'yi getirmişti. Tûsî burada bir de medrese yapıtarak öğrenci yetiştirmiş ve daha sonraları bu medreseden yetişenler yeni Fars kültürü ve düşününün temellerini atmışlardır. Hülagu gerek rasathane ve gerekse medreseye önemli miktarda gelir sağlamıştır. Bak. Reşidüddin, *Camiü't-tevârih* II, s.735-736.; Moğollar arasında bilhassa Gazan Han devrinden itibaren eski kabile geleneklerine bağlılığı yansıtan milli romantizm yaşanmaya başladığını ve bu duygularla dolu olan Gazan'ın Reşidüddin'den bir Moğol tarihi yazmasını istediğini biliyoruz. Bu konu için bak. M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*-(Haz. Y. Kanar), Endülüs Yay., İstanbul 1991, s.260-286.

Hülagu Han'ın Sünni İslam dünyasının kalesi ve aynı zamanda yüzyıllardır Müslüman alemini birleştirici olma davasında İslamcı bir politika takip eden Bağdad-Abbasi halifeliğini ortadan kaldırması bölgedeki kültürel bölünmüşlüğü hızlandırdı. Mahalli ve etnik kültürler öne çıkmaya başladılar. Yakın-Doğu'da her bir ulus sınırlarını kendi öz değerlerine dayanarak çizdikleri yolda tarihsel yürüyüşlerine devam ettiler²². Moğolların bu süreçte oldukça belirleyici olduklarını görüyoruz. Hülagu Han ve halefleri, hükmettikleri coğrafyada hakim inanç Sünniliğe karşı yerel kültürleri desteklemişlerdir. Moğolların bu politikayı benimsemesinin nedenlerinden biri olarak en büyük düşmanları Memlüklerin Sünni olmasını gösterebiliriz. İlhanlılar için Memlüklerle mücadele o kadar önemliydi ki adeta devletin varlık sebebi olarak görülüyordu. Kültürel boyut ise savaşın en can alıcı kısmıydı²³.

Yakın-Doğu coğrafyasının çok kültürlü ortamında hükümranlığını sürdürebilmek için çok dikkatli ve dahiyane bir politika takip etmek mecburiyetinde olan Moğollar, bir yandan da kendi yasalarını pratikte uygulamakla yükümlüydüler. Efsanevi ataları Cengiz Han tarafından konulan bu yasalar değiştirilemezdi²⁴. Yasaya uymayanlar makam ve dereceleri ne olursa olsun cezalandırılırlardı. Her Moğol hükümdarı gibi Hülagu Han da Yasalara harfiyen uymakla yükümlüydü. Nitekim o, kurultay kararı gereği İran seferine çıkarken Cengiz Han Yasasının dışına çıkmaması hususunda bizzat ağabeyi Büyük Kaan Mengü tarafından uyarılmıştı²⁵. Cengiz Han Yasası sadece devletin yönetimi veya askeri sistem hakkında değil daha çok toplumsal bağlamda adli (yargı), mali, sosyal ve kültürel alanları da kapsıyordu. Hülagu Han'ın bu yasayı

22. Türkler açısından bu tarihi olgunun simgesel başlangıcını Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'yı ele geçirdikten sonra: " Bundan sonra divanda, bargahta, dergahta, mecliste ve meydanda Türkçe'den başka bir dil konuşulmayacaktır" diye başlayan ünlü fermanın ilan tarihi 1277 yılı olarak alabiliriz. Ferman için bak., İbn-i Bîbî, el-Evâmir, s.696. Ulusal bir güç düzeyine ulaşmak için gerekli nüfus yoğunluğu, tarihsel birikim gibi temel kriterlerden yoksun olan Moğollar çözümü Türklerle katılıp, zaman içinde Türkleşmekte buldular.

23. Moğolların, Memlük hükümdarlarını hakir görüp küçümsediklerini biliyoruz. Bir keresinde Abaka Han, Sultan Baybars'a gönderdiği bir mektupta, onun için: " Sivas'ta satılmış bir köle" tabirini kullanmıştı. Bak.İbn Devadarî,Kenzü'd-Dürr , VIII, s.138-139.

24. Ünlü İslam alim ve tarihçisi Yûnûnî, Cengiz Han'ın Moğollar nezdinde adeta bir peygamber olarak görüldüğünü ve Müslümanlar için Kur'an'ın hükümleri ne ise Cengiz Han Yasalarının da Moğol ulusu için aynı anlama geldiğini belirtir. Bak. Yûnûnî, Zeylu Mir'âtü'z-zaman (Yay.: Darü'l-Osmani), Haydarabat, 1954-1955, C.I, s.86.

25. Mengü Han'ın emir niteliğindeki bu uyarıları o dönemde Moğollar'ın devlet yönetimi anlayışlarını göstermesi açısından son derecede önemlidir. Kaan'ın bu tarihi uyarısı ve nasihatlerinden bazıları şöyledir: " Sen Turan'dan İran ülkesine gittiğin zaman Cengiz Han'ın yasa, yosun ve adetlerini işlerinde düstur et!. Emrin altındaki ahaliye zulmetme; adamlarına ezdirme!. Adil ol! Ağır vergi ve angaryalarla halkı bunaltma! Harap olmuş yerleri imar et!".Bak Camiü't-tevârih, II, s.687.

hakimiyeti altında yaşayan teba'nın % 90'ının Müslüman olduğu Yakın-Doğu coğrafyasında uygulamasının ne kadar zor olduğu bir gerçektir.²⁶ Bununla beraber İslam alimlerinin Cengiz Han Yasalarının ve kurallarının pek çoğunun şeriata da uygun olduğunu ifade etmeleri ile daha başlangıçta iki taraf arasında uyuşma ve anlayış çabalarının oluştuğunu söyleyebiliriz²⁷.

Babasının iyi bir takipçisi olan Abaka Han dönemi (1265-1282) gerek İlhanlılar ve gerekse Yakın-Doğu açısından oldukça sıkıntılı geçmiştir. O iktidara gelir gelmez gerçekleştirdiği reformlar sonucu devlete bir çeki düzen gelirken, devlet içinde de İran bürokrasisi güç kazanmıştı.²⁸ Abaka daha iktidarının ilk günlerinde ikili bir tehditle karşılaşmıştır. Onun son yıllarına kadar sürecek olan bu tehdit, güney ve kuzey cepheden sıkıştırma yapan Memlük ve Altın Orda'dan geliyordu. İlhanlılar iki taraflı bir kuşatma altına alınmıştı. Yeni kurulmuş devletin yaşaması için kuşatmanın kırılması veya en azından hafifletilmesi gerekiyordu. İlhan Abaka'da ömrü müddetince devleti kurtarmak için çetin savaşlar vermek zorunda kaldı. Önce Altın Orda Moğolları harekete geçtiler. Hülagu Han'ın ölümü ardından Emir Nogay Derbent tarafından saldırıya geçti. Yöreye yeni atanmış olan şehzade Yeşmut ona karşı

26. Cengiz Han Moğollara Uygur yazısını öğrenmeleri emrini verdikten sonra isteği üzerine yasalar yazıya geçirildi. Yasaların yazıldığı kağıt tomarların hepsine Büyük Yasa-nâme ismi verildi. Han seçilecek şehzadelerin hazinesinde bunlardan birer tane bulunurdu ve Moğollar'da Hanlık seçimi, ordu teşkili, vergi koyma gibi konularda alınan kararlar hep Cengiz Han Yasasına göre olurdu. Sürek avından, dış ülkelere elçi göndermeye kadar devleti ve toplumu ilgilendiren hemen her sahayı kapsayan bu yasaların belli başlıları: "Dinler arasında ayırım yapmamak, hükümdarların ve devlet yöneticilerinin uzun ve süslü lakaplar almaması, halkın 10'arlı gruplar halinde askeri düzen anlayışında örgütlenmesi, astların üstlerinin emirlerine kesin riayet etmesi" idi. Bak. Cüveynî, Cihan-güşâ, I, s.16-25; Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi(Çev.: Ö. Rıza Doğrul), TTK. Yay., Ankara 1950, C.II,s.478-479. Cengiz Han Yasaları'nın İslam dünyasında pratik olarak uygulamanın halk nezdinde ne kadar büyük problemlere yol açtığı Çağatay Han'ın faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştır. Yasaları en iyi bilen ve bu konuda asla taviz vermeyen Çağatay'ın, halkın ekserisinin müslüman olduğu Harizm ve Maveratünnehr'deki denemeleri büyük sıkıntı ve facialara yol açmıştır. Bak, Cüveynî, Cihan-güşâ, I, s.226-232. Fakat Hülagu'nun Yakın-Doğu'daki halka Çağatay kadar sert davranmadığı aşikardır.

27. Cüveynî, Cihan-güşâ, I,s.18; İlhanlı devlet teşkilatının en üst makamlarını işgal eden bir aileye mensup olan müellifimizin sözleri, her ne kadar kesin bir niteliği bulunmasa da, önemlidir. Mamafih İki sistem arasında şekli yönden de bir benzerliğe tesadüf ediyoruz. Buna göre Müslümanların söze veya işe başlarken kullandıkları terimin (Bismillah) mana olarak hemen aynı Moğollarda da vardı. Onların başlangıç kelimesi "Müنگke Tengri- Yin Küçü-dür" yani Mengü(ezeli) Tanrının gücü ile dir. Bak. Manghol-Un Niuça Tobca'an-Moğolların Gizli Tarihi (Çev.: A. Temir),TTK. Yay., 2. Baskı , Ankara 1986, s. İç kapak bölümü.

28. Reşidüddin,F., Tarih-i Mübarek-i Gazani-Destân-ı Abaka Han, Sultan Ahmet, Argun Han ve Keyhatu(Yay. K. Jahn), Prag 1957, s.6-7. Burada Abaka Han'ın getirdiği en önemli yenilik her eyalete Moğol asıllı bir vali yanında yerel bir yöneticinin de atanmasıdır. Moğollar askeri ve siyasi meselelerle uğraşırken, yerel yöneticiler idari ve mali sahalara bakıyorlardı.²⁸

çıktı. İki taraf arasında 20 Temmuz 1265 yılında Aksu Irmağı kenarında cereyan eden savaş İlhanlılar lehine sonuçlandı. Beklemediği bir mağlubiyete uğrayan Altın Orda hükümdarı Berke Han, bizzat harekete geçti. Yanında 300.000 kişilik muazzam bir kuvvet bulunuyordu. O harekete geçmeden önce Memlük hükümdarı Baybars'a haber göndererek yardım istedi. Bunun yanında da Mengü Timur'u Bizans'ta bulunan sabık Selçuklu sultanı II. İzzeddin'i tutsaklıktan kurtarıp tekrar Anadolu'ya tayini için vazifelendirdi. Bu çok yönlü kuşatma karşısında Abaka Han, bütün güçlerini toplayarak tehdidin en güçlü olduğu yer olan Kafkaslara yani Berke Han'a karşı yöneldi. İki taraf Kür Irmağı civarında karşılaştılar. Abaka, Altın Orda Moğollarının askeri üstünlüğünü görünce, vakit kazanmak maksadıyla ırmak üzerindeki bütün köprüleri yıktırdı. İleri gitme imkanı kalmayan Berke Han Tiflis yönünde dolaşarak İlhanlı topraklarına girmeyi denedi. Ancak emeline ulaşmadan yolda aniden rahatsızlandı ve çok geçmeden de öldü. Onun ölümüyle müttefiklerin İlhanlıları üç yönden kuşatarak etkisizleştirme politikaları ağır bir darbe alırken, İran Moğolları da büyük bir tehlikeden kurtulmuşlardır. En azından Anadolu'yu korumayı başardılar. Bununla beraber Altın Orda hükümdarı ile ortak hareket eden Memlük sultanı Baybars, 1266 yılında Akdeniz'de İlhanlılar'ın en önemli müttefiki ve vasalı olan Kilikya Ermenilerine karşı düzenlediği büyük bir sefer sonucu Çukurova bölgesini tahrip etmek suretiyle bu küçük Baronluğa önemli bir darbe vurdu.²⁹

İlhanlı hükümdarı, Memlük saldırısına misilleme yapmaya hazırlanırken Baybars'ın 1268 baharında Haçlıların elindeki Antakya'yı ele geçirmeyi başardığı haberi geldi³⁰. Memlük ilerleyişi karşısında dehşete kapılan Abaka, düşmanı durduracak yeni planlar hazırlarken bu kez de doğudan Çağataylı Barak'ın Horasan'a saldırdığı haberini aldı ve ancak Çağataylıları mağlup ettiği 1271 yılında mukabele etme imkanını elde etti. Ekim ayında Kuzey Suriye'ye giren Moğol birlikleri Halep üzerinden Hums'a kadar ilerledilerse de Memlüklerin karşı hareketi sonucu geri çekilmek zorunda kaldılar³¹. Bundan

29. Reşidüddin, Camii't-tevârih- Destân-ı Abaka, s.8-9; Abu'l-Farac, Tarih, II, s.586; Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr,s.76; O dönemde Memlük hükümdarı Baybars ile Altın Orda hanı Berke arasındaki ittifak ilişkileri hakkında Memlük kaynakları tafsilatlı bilgi verirler. Bunun için bak. W. De. Tesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler(Çev.: I. Hakkı İzmirli), İstanbul 1941,s.111-112, 123-124

30. İbn Devadarî, Kenzü'd-Dürer, VIII,s.134-5; Abu'l-Farac, Tarih,II,s.588-590; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi(Çev.: F. Işıltan), TTK. Yay. Ankara 1987, C.III, s.276-277, tarihçi burada Antakya Haçlı Kontluğunun Moğol taraftarı olduğu için oldukça ağır şekilde cezalandırıldığını ve kentin Müslümanların eline geçmesi ile bölgedeki Hristiyanlığın süratle çöküşe doğru gittiğini yazar.

31. Barak hadisesi için bak. Reşidüddin, Camii't-tevârih-Destân-ı Abaka, s.15-31; İbn Devadarî, Kenzü'd-Dürer, VIII,s.139-141;³¹

sonra Moğollar ne kadar çabaladırsa da Memlük ilerleyişini durduramadılar. Sünni İslam aleminin bayraktarı konumundaki Memlüklerin hükümdarı el-Melikü'z-Zahir Baybars adım adım hedefine yürüyordu³². Onun hedefleri arasında öncelikli bir yere sahip olan Anadolu toplumunun bundan etkilenmemesi mümkün değildi.

İlhanlı devletinin hakimiyeti altına düşmesinden itibaren Anadolu'da yeni bir tarihi süreç başlamıştı. Ülkeye hakim Türkiye Selçuklularının siyasi ve kültürel aktivitesini kaybetmeye başladığı ortamda yerini iki önemli güç odağı ortaya çıkıyordu. Bunlardan biri gittikçe İranlılaşan Moğol destekli Selçuklu bürokrasisi; diğeri ise kentsoylu küçük esnaf teşekkülü Ahi örgütünün destek verdiği Türkmenler... Anadolu Türk tarihi bundan böyle bu iki gücün mücadelesinin sonucuna göre şekillenecektir. Türkmenler, bürokrasi zümresine göre daha aktif ve dinamik idiler. Ancak Moğol müdahaleleri bir türlü onların ülkede savaşı kazanıp hakim konuma gelmelerine fırsat vermiyordu. Bununla beraber Moğol baskısı bilinçlenmelerine ve kültürlerine daha çok sahip çıkmalarına sebebiyet veriyordu. Onların bu uğraşısındaki en büyük yardımcıları Türkmen babaları ve şeyhleri idiler. Türkmenlerin ülkedeki etkinlikleri artıkça bu kişilerin de nüfuz ve saygınlığı artmaktaydı³³.

Buna karşılık Selçuklu bürokrasisi Pervane Muineddin Süleyman vasıtasıyla iktidarı ele almıştı. Moğolların Anadolu'daki temsilcisi olan Pervane ve ekibi,1266 yılında Sultan IV. Rükneddin Kılıç Aslan'ı bir bahane ile ortadan kaldırdıktan sonra ülkedeki iktidarını güçlendirdi. Pervane'nin şahsında iktidarı ele geçiren Selçuklu bürokrasisi muhalefeti sindirdi ve kendi hayat tarzını dayattı.³⁴ Anadolu'da yönetici zümre arasında Fars kültürüne dayalı bir hayat tarzı gelişmeye başladı. Farslılar da bile ender görülecek güzellikte ve edebi değeri çok yüksek eserler ortaya çıktı. Anadolu'da böyle bir ortamın oluşmasında şüphesiz Moğollar ile uyum içinde olmaya gayret eden ulema ve mütefekkirlerin rolü büyüktü. Onların başında da şüphesiz ünlü mütefekkir ve

32. Memlük hükümdarının hedefi Anadolu ve Bağdad başta olmak üzere bütün İslam alemini Moğol işgalinden kurtararak tek bir bayrak etrafında toplamaktı. Bak. İbn Devadarî, Kenzü'd-Dürer, VIII,s.138-140.³²

33. Moğol işgali altında bulunan Anadolu'nun o dönemdeki en ünlü Türkmen şeyhlerinden biri şüphesiz Hacı Bektaş-ı Veli idi. Pek çok ünlü dervişin piri olan Hacı Bektaş, Türkmenlerin yanında Ahiler ile de iyi ilişkiler kurmuştu. Bak. Vilayet-Name-Menakıb-ı Hünkar Hacı Bektaş-ı Veli(Haz.:A. Gölpınarlı), İnkılap Yay., İstanbul 1995, s.118-120.; Ahilere ve Bektaşilere karşı Selçuklu-Moğol idaresinin tavrı için bak. M. Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu,Konya 1991,s.97-127.

34. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr,s.86-88, Yeni yönetimin benimsediği Doğu ve daha çok da eski İran kültürünü andıran tören ve adetler için kaynağımızın çok güzel tasvirleri vardır.

mutasavvıf Mevlana Celeleddin-i Rumi vardı. Kendi adıyla anılacak tarikatın piri olan Celeleddin yaşayışı, düşünceleri ve en önemlisi olarak da eserleriyle Fars mistisizmini Anadolu'ya taşımıştır. Onun iktidarda bulunan Pervane liderliğindeki Selçuklu bürokrasisi üzerinde büyük nüfuz ve etkinliği var idi. İstek ve ricaları emir telakki edilmekteydi.³⁵

İktidarını Moğol destekli olarak sürdüren Selçuklu bürokrasisinin benimsediği yeni kültür ortamının oluşumuna katkı yapan sadece Mevlana değildi. Onunla beraber Şeyh Sadreddin Konevî, Pervanenin damadı Mecdeddin Atabek, Kadı Siraceddin Urmevî, Kadı İzzeddin Urmevî, Taceddin Hoyi ve Celeleddin Habib gibi her biri sahasının en önde gelen mütefekkir ve alimleri faaliyetleri ve eserleriyle yeni oluşuma büyük katkı yaptılar.³⁶ Anadolu'daki bu yeni ekip İlhanlı devlet bürokrasisine hakim olan Farsi unsurlardan da büyük destek alıyorlardı. Bunların başında da devlet idaresinin başında bulunan ünlü vezir Şemseddin Cüveynî ile yine devrinin en önemli alimlerinden Nasireddin Tûsî gelmekteydi. Bu iki şahsiyet vasıtasıyla eski İran devlet geleneği ve Fars kültürü İlhanlı ülkesinin yanında Anadolu'da da yükselmekteydi. İlhan Abaka da bu faaliyetleri desteklemekteydi³⁷. Memlûk darbesiyle bu bereketli ve parlak devir birden tersine dönecektir.

Moğollar karşısında mütemadiyen ilerleyen Memlûklerin yarattığı hava, tebaasının ekseriyeti Müslüman olan İlhanlı ülkesinde hemen hissedildi. İlk

35. Mevlevî kaynaklarında Pervane ve ekibinin Mevlana Celeleddin'in sema gösterisine iştirak ettiklerine dair bilgiler vardır. Bak. Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri (Çev.: Tahsin Yazıcı), İstanbul 1973, C.I, s.187,209 vd.; Ayrıca Mevlana'nın isteklerine karşı Selçuklu ricalinin takındığı tavırlar için yine aynı kaynaktan (C.I. s.209-210 ve 253) detaylı bilgiler vardır. Selçuklu kaynakları da Mevlana Celeleddin'in Selçuklu ülkesindeki nüfuz ve gücünü tasdik eder mahiyette bilgiler verirler. Bak. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s.118-120.

36. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s.118-120; Yukarıda ismi geçen alimler kaynağımızda devletin temel direkleri olarak zikredilir. Selçuklu ricali ile ulema arasındaki gayet dostane ilişkiden Mevlevî kaynakları da bahsederler. Bu konuda Pervane Muineddin'in Şeyh Sadreddin Konevî'nin zaviyesinde bir toplantı tertip ettirmesini (Ariflerin Menkıbeleri, I, s.207) iyi bir örnek olarak gösterebiliriz.

37. Ünlü alimin başında olduğu ve yapımına Hülagu devrinde başlanan ünlü Meraga Rasathanesi ancak Abaka Han devrinde bitirilebilmişti. İlhanlı hükümdarı bu esere 30 tuman para yardımı yapmıştı. Bak. Devletşah Semerkandi, Devletşah Tezkiresi (Çev.: N. Lugal) İstanbul 1977, C. II., 223-224. Tûsî, Rasathanenin yanına birde medrese eklemiş ve etrafına İran, Horasan, Bağdad, Azerbaycan, Anadolu ve tüm Yakın-Doğu'dan gelen alimleri toplamıştı. Zamanında onun mekanı bölgedeki en önemli ilim ve irfan merkezi olmuştu. Bak Abu'l-Farac, Tarih, II, s.592-593. Aksarayî'ye göre Nasireddin Tûsî çağın alimleri arasında en ileri gelen Astronomi bilgini ve filozofu idi. Meraga'da oturmasına rağmen onun yüksek ilminden cihanın alimleri yararlanmaktaydı. Eserleri ve risalelerinin yarattığı yankılar Anadolu'dan başka diğer ülkelere de ulaşmıştı. (Müsameretü'l-ahbâr, s.120-121).

*Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan
Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri*

etkileri ise Anadolu'da başladı. İktidardaki Selçuklu bürokrasisi arasında anlaşmazlık çıktı. Kavga sabık Sultan II. İzzeddin yanlısı vezir Fahreddin Ali'nin makamından atılmasıyla sonuçlandı. Bununla beraber mücadele içten içe sürdü. Tam bir Moğol taraftarı olan Pervane, muhalefetin güçlü direnişi sonucu geri adım atmak zorunda kaldı. Fahreddin Ali makamını tekrar elde etti. Şimdi iktidarda birbirine kuşku ile bakan iki kamp oluşmuştu. Yönetimdeki bu karmaşa ve bölünmüşlük, ülkede Türkmenlerin harekete geçerek etki ve güçlerini artırmasına vesile oluyordu. Ülkede Fars kültürü ve düşüncesine karşı hoşnutsuzluk da artmaktaydı. Öte yandan iktidardaki mücadele son haddine ulaşmıştı. Pervane'nin kendilerini tasfiye etmek için Moğolları çağıracağı kuşkusundaki Hatir Oğlu Şerefüddin liderliğindeki muhalefet daha erken davranarak, bir süredir gizlice haberleştikleri Memlük sultanı Baybars'ı alelacele Anadolu'ya davet ettiler. Ancak Moğollar çok seri biçimde isyanı bastırdılar (1276). Failler de çok kısa süre içinde cezalandırıldılar. Buna rağmen buhran artarak devam etti. Anadolu'daki Moğol komutanlarından rahatsızlık duyan ve bir süredir onlarla ciddi bir mücadele içine giren iktidarın lideri Pervane de Memlüklere sığınmaya karar vermişti. Bunun üzerine Sultan Baybars, 1277 yılı baharında meşhur Anadolu seferine çıktı. O, sınır güvenliğini sağlamakla görevli 30.000 kişilik bir Moğol gücünü Elbistan Ovasında perişan ettikten sonra Kayseri'ye kadar gelip Selçuklu tahtına oturduysa da seferi istenilen sonucu vermedi. Zira Pervane son anda tekrar saf değiştirmişti. Bununla birlikte son manevra Pervane'yi kurtaramadı ve aynı yılın içinde Tebriz'de yargılandıktan sonra Abaka'nın emriyle öldürüldü.³⁸ Pervane'nin ölümü ile Anadolu'da Moğol destekli Selçuklu bürokrasisinin hakimiyeti sona ermiştir. Bunun yanında hakim zümre tarafından ülke insanına benimsetilmeye çalışılan Fars kültürü de büyük darbe yedi.³⁹ Anadolu'da yaşanan iktidar mücadelesinin yarattığı kaosun kendileri için iyi bir fırsat olduğunu düşünen Türkmenler de Karamanoğlu Mehmet Bey liderliğinde harekete geçtiler ve çok kısa bir sürede Konya'yı ele geçirmeyi başardılar. Moğollar ve Selçuklu bürokrasisi karşısında alınan bu siyasi zaferi kültürel yönde atılan adımlar izledi. Bu gelişimin en somut örneği de ülkede Farsça yerine Türkçe'nin resmi

38. İbn-i Bîbî, el-Evâmir, s.650-683; Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s.92-117; Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Destân-ı Abaka,s.31-33; İbn Devadarî, Kenzü'd-Dürer,VIII,s.195-203; Anadolu'daki bu iktidar mücadeleleri ve çatışmalar yüzbinlerce insanın kanına mal olmuştur.

39. Pervane Muineddin Süleyman'ın ortadan kaldırılmasının yanı sıra, bu olaydan bir süre önce başta Mevlana Celaleddin olmak üzere yeni kültürün oluşumuna katkı yapmış pek çok ünlü alim ve düşünürün yakın aralıklarla ölmeleri de sonuca etki yapmıştır. Müellifimiz bu durumu şöyle açıklar: "672(M. 1273) yılında başlayan uğursuz hadiselerden sonra Pervane Muineddin'in etrafında bulunan alimler ve din uluları da onun ardından birer birer göçtüler. Şam askeri Anadolu'ya girdiğinden beri herkesin neşesi kaçtı" Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr,s. 119.

dil olarak kabul edilmesidir.⁴⁰ Moğollar Türkmen hareketini kısa sürede ve çok şiddetli olarak bastırdılar. Ancak Anadolu'da onların yaktığı meşale bütün ülkeyi sardı; hatta İlhanlı sarayını bile etkiledi. Abaka Han'ın bu uğurda pek çok kişiyi katlettiği dahi sonucu değıştirmeydi.⁴¹

Memlük ilerleyişı ve Anadolu'daki hadiseler nedeniyle oldukça sarsılan İlhanlı hükümdarı, tebaası indinde sarsılan otoritesini yeniden kurmak için Suriye'ye karşı büyük bir saldırıya hazırlanırken, Sahip Şemseddin Cüveynî'yi de yıkılan rejimi yeniden tesis amacıyla Anadolu'ya gönderdi. O bilhassa Türkmenlere büyük baskı uygulayarak Anadolu'da Moğol hakimiyetini yeniden tesis etti. Ardından da yeni rejimi kurdu. Kurulan yeni rejimde Selçuklu bürokrasisi tümünden olmasa bile büyük ölçüde dışlandı. Yerini ise İlhanlı devlet idaresinde çalışan İranlı memurlar aldı. Ülkede görevli Moğol komutanların güçleri ve yetkileri artırıldı. Yerini muhafaza edebilen sultanlık makamının içi boşaltılarak gücü ve konumu sembolik bir hale sokuldu. İktidar tamamen İranlı görevlilerin kontrolüne geçmişti. İdari ve mali sahalarda Moğol Yasaları Anadolu'da da uygulanmaya başlandı⁴². Ne var ki alınan her türlü tedbir ne Türkmen ilerleyişini durdurabilirdi; ne de Fars kültürünü yerleştirebilirdi.

İlhan Abaka uzun bir hazırlıktan sonra Memlüklere büyük bir darbe vurmak amacıyla kardeşı Mengü Timur komutasında 80.000 kişilik muazzam bir kuvveti Ekim 1281 yılında Suriye üzerine gönderdi. İki taraf arasında Hums yakınlarına yapılan savaş Memlükler lehine sonuçlandı. Bu olay İlhanlı devletini sarstığı gibi Abaka Han'ın mizacında onmaz yaralar açtı ve o, çok geçmeden kahrından öldü.⁴³ İlhanlı devletinin gerçek manada kurucusu olan Abaka Han'ın ölümü ile bir dönem sona ermiştir. Onun dönemi Yakın-Doğu'da

40. İbn-i Bîbî,el-Evâmir,s.696.Bu karar şüphesiz Anadolu'da milli bir Türk kültürünün hakim olmasında en temel amillerden biri olmuştur. Pervane'nin ölümünden sonra Türkmenlerin nasıl harekete geçtiği konusunda Aksarayî'nin beyanı ibret vericidir. O bu konuda: "Pervane'nin ölümü ardından şeytan kılıklı asiler kontrol edilemez oldular. Uç taraflarındaki azgın Türklerin fitnesi ve ateşi daha da alevlendi"der. Bak. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr,s.117-118.

41. Daha geniş bilgi için bak. İbn Devadarî, Kenzü'd-Dürer, VIII,s.202-204.

42. Bu hususta en somut örnek olarak " Tamga" vergisinin uygulama olanı bulmasını gösterebiliriz. Bak. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Destân-ı Abaka,s.33.; Sahip Şemseddin, emrindeki bütün Moğol güçlerini Karaman Oğulları üzerine seferber edip onları büyük oranda etkisizleştirdikten sonra Uçlardaki Türkmenlerle temas kurdu ve bir kısmını yanına çekmeyi başardı. Karaman Oğulları aldıkları ağır darbeler sonucu epey bir süre siyasi bir varlık gösteremediler. Bundan sonraki Türkmen hareketlerinde başı daha çok Batı Anadolu'daki gruplar ve de bilhassa Germiyan Oğulları çekecektir. Bu konu için bak. İbn-i Bîbî el-Evâmirü'l-Alaiye,s.703-706

43. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Destân-ı Abaka,s.41-42; Abu'l-Farac, Tarih, II,s.609-610; İbn Devadarî, Kenzü'd-Dürer, VIII, s.243-247.

Fars kültürünün yaygınlık kazanmasına rağmen Anadolu'da rakip bir Türk kültürünün de doğmaya başladığı zaman dilimi olmuştur. O her büyük hükümdar gibi devletin menfaatlerini her şeyin üstünde tutan ve bunun gereğini yapan bir lider olmuştur.⁴⁴

Gerek Anadolu'da cereyan eden hadiseler ve gerekse Memlükler karşısında alınan son Hums yenilgisi İlhanlı sarayını fevkalade etkiledi. Etkiler yeni İlhan'a Müslümanlığı kabul ettirecek kadar kuvvetliydi. Gerçekten de Abaka'nın yerine tahta çıkan Teküder(1282-1284) son hadiselerin de etkisiyle Müslümanlığı seçti ve Ahmet adını aldı.⁴⁵ Memlük tahrikine karşı tebaasını kazanabilmek için devlet idaresinde Moğol Yasalarının yanında, İslam kaidelerinin de geçerli olduğunu ilan etti. Ardından da Kahire'ye bir mektup yazarak barış çağrısı yaptı. Tebaasının rahatsız edilmemesini ve başta ticari alanda olmak üzere her sahada iyi ilişkiler kurmayı teklif etti. Ancak Memlük Sultanlığı bu atağa soğuk ve ihtiyatlı yaklaştılar. Bununla beraber diyoloğun başlamasına karşı da çıkmadılar. İki taraf arasındaki kısmi yumuşama bile Yakın-Doğu'da bayram havası estirdi. Ülkeler arasında emniyet ve asayiş sağlandı, Ticaret olağanüstü canlandı. Uzun yıllardan sonra Anadolu başta olmak üzere İlhanlı idaresindeki tüm ülkelere huzur geldi⁴⁶.

Sultan Ahmet'in iyi niyetli girişimi ile Yakın-Doğu'da oluşan iyi havaya karşılık bu kez de Moğolların kendi aralarında huzursuzluk başlamıştı. İlhanlı devletinde birden çok taht müddeisi karşısında kimin hükümdar olacağı konusu kesin bir kurala bağlı olmadığından her bir kalkışmada ümera ne yapacağını ve nasıl karar vereceği hususunda tereddüde düşmekte idi. Bu sebeple Teküder'in seçilmesinde de tam bir ittifak sağlanamamıştı. Bazı ümera miras esasına göre

44. Abaka Han zamanında Anadolu ve İran'ı dolaşan ünlü gezgin Marco Polo, gezip gördüğü yerlerin zenginliği, emniyeti ve gelişmişliği karşısında hayranlığını gizleyemez. Bak. M. Polo, *The Book of Marco Polo* (Ed.: E. Yule), III. Baskı, London 1927, s.23-27. Günümüzün bazı tarihçilerinin aksini iddia etmelerine karşın(B. Spuler, *İran Moğolları*,s.263) *Abaka Han'ın* sistemli bir İslam düşmanlığı yaptığını görmüyoruz. Aksine başta Nasirüddin Tüsf olmak üzere Kutbeddin Şirazi, Mevlana Celaleddin-i Rumi, Kadı Beyzavi ve Şeyh Sadi Şirazi gibi büyük alim ve mütefekkirler onun devrinde himaye ve teşvik gördüler. Aksarayî onun için: "Abaka öyle adil bir padişah olduki onun zamanında hiç bir kul düşman korkusu çekmedi. Onun günlerinde memleket öyle bir düzene girmişti ki güvercin kartalla, kurt kuzu ile gezerdi (Müsamretü'l-ahbâr,s.78-79). Memlük kaynaklarında da onun hakkında övgü dolu sözler vardır. Mesela bak. Ibn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*(Yay.: A. Atıvi), III. Baskı, Beyrut 1987-1988; C. XIII, s.307-310.

45. Reidüddin, *Camiü't-tevârih-Destân-ı Abaka*,s.44-45; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s.136-137.

46. Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*,s.136-137; Abu'l-Farac;II,s.611; Sultan Ahmet'in Memlük Sultanına gönderdiği mektup İslam kaidelerine uygun olarak Besmele ile başlamaktadır. Bak. İbn Devadarî, VIII, s.249-250.

hükümdarlığın Abaka'nın oğlu Argun'un hakkı olduğuna inanıyordu. Moğol hakim zümresinin bu konudaki bölünmüşlüğü ülkede büyük çalkantıları ve en önemlisi de rejim buhranını da beraberinde getirdi. Bundan böyle sürüp gidecek olan sorunun ilk kurbanı da Teküder oldu. O hükümdarlığının ilk aylarından itibaren Şehzade Argun'un muhalefeti ile uğraşmak zorunda kaldı. Uzun ve bıktırıcı bir mücadeleyi daha sabırlı olan ve güçlü emirleri kendi safına çekmeyi başaran Argun kazandı. Ahmet ise hayatını kaybetti.⁴⁷

İlhanlı tahtında çok kısa süre kalmasına karşın Teküder, gerçekleştirdiği icraatlar ile kalıcı bir etki bırakmıştır. Öncelikle o, Müslümanlığı seçen ilk hanedan üyesi olarak ün yaptı. Din değişimi başka tercihleri de beraberinde getirdi. Her şeyden önce devlet içerisinde Farsilerin ve Fars kültürünün üstünlüğü sona erdi. Üst düzeyden başlayacak şekilde İranlı yöneticilerin tasfiyesine başlandı.⁴⁸ Buna karşılık Türkmen şeyhlerinin nüfuzu artmaya başladı. Sultan Ahmet vaktin büyük bir kısmını "Baba" diye hitap ettiği Şeyh Abdurrahman ile geçirmeye başlamıştı. Devlet işlerini bir tarafa bırakan Sultan, Türk asıllı şeyhin Arran'da bulunan dergahına giderek toplantı ve sema ayinlerine katılmaktaydı. Son olarak da çok sevdiği şeyhine devlet payesi verdi ve onu Şeyh Kutbettin Şirazî ile beraber elçilik göreviyle Mısır'a gönderdi.⁴⁹ Türkmen şeyhlerinin yükselmesi İlhanlı sarayında Türk kültürünün giderek güç ve nüfuz kazanmasına vesile olacaktır.

Argun Han selefi Teküderin başlattığı icraatların pek çoğunu devam ettirdi. O Müslüman değildi; aksine fanatik bir Budist idi. İktidara gelir gelmez selefi Teküderi Cengiz Han Yasalarına ihanet etmekle suçladı ve onun zamanında sadır olan bütün yarlıkları iptal etti⁵⁰. Argun'un Müslüman aleyhtarı bir tavır içinde olması bölgede büyük karışıklıklara sebebiyet verdi. Moğolların yakında ülkelerine saldıracağını düşünen Suriye halkı topraklarını terk ederek iç bölgelere kaçarken bölgede hayat pahalılandı⁵¹.

47. Reşidüddün, Camii't-tevârih-Destân-ı Abaka, s.55-59; Abu'l-Farac, Tarih, II, s. 614-615. Sultan Ahmet'in hayatıyla ödediği rejim buhranı bundan sonra İlhanlı devlet sisteminin en önemli sorunu olacak ve daha sonra ki dönemlerde başka hükümdarlarında sonunu hazırlayacaktır. Bize göre rejim bunalımı devletin yıkılışının ana sebebi idi.

48. İlk kurban Mecdü'l-mülk oldu. Bunun yanında ünlü tarihçi Ata Melik Cüveynî de yargılandı. Sonuçta o da üzerine yüklenen töhmetin etkisiyle vefat etti. Bürokrasinin başı olan Sahip Şemseddin'in de koltuğu sallanmaya başladı. Reşidüddin-Camii't-tevârih-Destân-ı Abaka, s.45-48.

49. Reşidüddin, Camii't-tevârih-Destân-ı Abaka, s.47-48; Abu'l-Farac, II, s.611-612.

50. Reşidüddin, Camii't-tevârih, Destân-ı Abaka, s.62-63.; Abu'l-Farac, Tarih, II, s.616.

51. Abu'l-Farac, Tarih, II, s.616.⁵¹

Bütün bu yapılanlara karşın Argun, -Teküder tarafından başlatılmış idi-devlet içindeki Farsi unsurları tasfiye etmeye devam etti. İktidarın sivil kanadının lideri Sahib-i Divan Şemseddin Cüveynî ortadan kaldırıldı (M. 1285). Onun ölümüyle Farsilerin de devlet içindeki egemenliği sona erdi. Yerlerini ise Moğol asıllı unsurlar aldı. Argun kendisinin tahta çıkmasında büyük emeği olan Emir Buka'yı vezirliğe getirdi. Ancak bu Moğollar arasındaki dengeyi hemen bozdu ve devletin istikrarını da tehlikeye atacak şekilde Noyanlar arasında gizli savaş yaşanmasına yol açtı. Argun kendisine karşı iktidar alternatifi yaratabilecek olan yanlışıdan geç de olsa döndü ve ani bir manevra ile Buka'yı ortadan kaldırttı.⁵² Ancak İlhan yeniden Farsi unsurlara dönmedi. O hükümdarlığı ile Moğol aristokrasisi arasındaki güç dengesini koruma işini İran tebaası olan Yahudilere havale etti. Yeni bir dönem başlıyordu. Yahudilerin İlhanlı devleti içinde yükselişleri ve güç kazanmaları Bağdad Müstevfisi Sadüddeve'nin Baş Vezirlik makamına atanmasıyla beraber büyük bir hız kazandı. Maliye ve hesap işlerinde büyük bir maharete sahip olan Sadüddeve, Argun Han'ın büyük beğenisini kazandı. Kısa sürede İlhanı avcunun içine alan vezir, Emir Buka'nın da öldürülmesinin ardından devlet idaresini tamamen kontrolü altına aldı. Ardından da eyaletlerdeki Farsi unsurları tasfiye ederek yerlerine kendi yakın akrabalarını atadı. Bir köşeye çekilen Argun Han devlet işlerini artık tamamen Yahudi vezire bıraktı. Bundan sonra Sadüddeve'nin gücü ve nüfuzu o kadar arttı ki Moğol büyük emirleri dahi ondan habersiz bir iş yapamaz oldular. Hatta İlhanla görüşmek için vezirden izin almak zorundaydılar. Sivil bir otoritenin kendilerine tahakküm etmesine alışık olmayan Moğol ümerası ayaklandı ve Emir Togaçar liderliğindeki askeri kanat İlhan'ın oluru olmamasına rağmen Vezir Sadüddeve'yi yargılayıp yasaya ulaştırdılar (öldürdüler). Bu olaydan sonra mevcut rahatsızlığı artan Argun Han da vefat etti⁵³. Sadüddeve'nin ortadan kaldırılmasına karşın, bundan böyle İlhanlı devletinde Yahudi nüfuzu hep var olacaktır.

Beklendiğinin aksine Argun Han döneminde Memlüklere karşı herhangi bir askeri hareket olmamıştır. Tersine Memlükler daha aktif duruma gelmişler; Kilikya Ermenileri üzerinde baskı kurdukları gibi Anadolu'nun Orta Fırat havzasına kadar uzanan kısmını da nüfuzları altına almayı başarmışlardır⁵⁴.

52. Aynı problem ile karşılaşan Fatih Sultan Mehmet , soruna şehzadeler arasında bir ihtilaf vukuunda iktidarın kime verileceği konusunda kanunnameler yoluyla kurallara bağlamak suretiyle kesin çözüm getirmiştir. Olayların seyri için bak. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, TTK. Yay., 5. Baskı, Ankara 1988, C. II, s.8-13.

53. Bütün bu olayların geniş anlatımı için bak. Reşidüddin, Camii't-tevârih-Destân-ı Abaka, s. 62-80; Abu'l-Farac, II, s.621-630; Bütün bu olaylar İlhanlılarda hükümdara karşı Moğol askeri aristokrasinin ne kadar güçlendiğini gösterir.

54. İbnü'l-Kesîr, el-Bidaye, XIII, s.332-333.; Abu'l-Farac, Tarih, II, s.628-629.

Anadolu'da ise Moğol tahakkümü devam etmekle beraber Türkmenler de boş durmuyorlardı. Sultan Ahmet döneminde yaşanan yumuşama döneminden istifade ile ülkede etkinliğini artıran Türkmenler kendilerine bağlı bir Selçuklu şehzadesini tahta çıkardılar. Ancak Argun tahta çıkınca duruma müdahale etti. Türkmenleri yönetimden uzaklaştırdığı gibi, ilk defa olmak üzere hanedan mensubu Şehzade Keyhatu'yu Anadolu'ya gönderdi. Keyhatu, Türkmenleri uzaklaştırdıktan sonra Konya'da yeni rejimini kurdu. Başına da Sultan II. Mesut'u getirdi. Ancak Türkmenler yeni rejimi tanımayarak saldırıya geçtiler. 1286-1288 yılları arasında Germiyan-Eşref ve Karaman Oğulları'ndan oluşan üçlü Türkmen bloğunun gerçekleştirdiği saldırılar Moğol rejimini oldukça sarstı. Rejim sonunda Türkmenler ile uzlaşmak zorunda kaldı.⁵⁵

Türkiye Selçukluları devletinin ikinci rüknü vezir Fahrettin Ali'nin 1288 yılındaki ölümü ile Selçuklu bürokrasisi kesin olarak tarihe karışırken, Anadolu'daki dengeleri de sarstı. İktidar İranlı memurların eline geçti. Bundan böyle vezir ve müstevfiler İran'dan atanmaya başladı. Yeni oluşum karşısında da kayıtsız kalamayan Türkmenler tekrar ayaklandılar. İki yıl süren kanlı mücadelenin sonunda Konya'daki hükümet baskılara boyun eğmek zorunda kaldı. Bu mücadelede ilk defa, aktif şekilde, Ahiler bilhassa büyük kentlerde Türkmenlerin safında yer aldılar.⁵⁶

Anadolu'da İranlı memurların yaptıkları duyulunca Argun zulme seyirci kalamamış ve onları en ağır biçimde cezalandırmıştır. Bununla birlikte yerlerine yine Farsi görevliler göndermekten geri kalmamıştır.⁵⁷ Ülkede Selçuklu bürokrasisi etkinliğini kaybettiğinden İranlı memurlar için Anadolu bir cennet idi. Onların gerçekleştirdikleri soygunlara karşı direnmek de Türkmen ve Ahilere kalıyordu. Görev yaptığı süre içinde Anadolu'yu ve halkını yakından tanıyan Keyhatu bazı olumlu kararlar aldı. Bunlardan en önemlisi yönetimin başına yerli birini geçirmek oldu. Ayrıca Türk kültürünü benimsemiş ve Moğol taşkınlıklarına da izin vermemiştir.⁵⁸

Argun dönemi İlhanlı devletinde Fars kültürünün terk edilip İranlıların tasfiyesine devam edildiği; buna karşılık bürokraside Yahudilerin gücü

55. Anonim Selçukname (Neşr ve Terc.: F. Nafiz Uzluk), Ankara 1952, s.44-48

56. Anonim Selçukname, s.49-51; Bu dönemde İranlı memurların Anadolu'da gerçekleştirdikleri zulüm ve soygunlar için bak. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s.145-158.

57. Hamdullah Kazvini, Tarih-i Güzide(Yay.:A. Hüseyin Nevai) Tahran 1339,s.479; Reşidüddin, Camii't-tevârih-Destân-ı Abaka,s.76-77;Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr,s.159-160.

58. Şehzadenin Türkçe şarkı söylediğini biliyoruz. Ayrıca yolda rastladığı ve Moğolların eski talancı günlere dönmesini isteyen bir soydaşını da çok ağır şekilde cezalandırmıştı. Bak. Anonim Seçukname,s.54-58.

artarken, hanedan üyeleri arasında Türk kültürünün gittikçe yaygınlaştığı; Moğollar arasında İslamiyet'in hızla kabul görmeye başladığı ve buna paralel olarak da Türkmen şeyhlerinin itibarının arttığı bir dönem niteliği taşır.⁵⁹ Yakın-Doğu'da ise Memlükler taarruza geçerek ; hem Haçlı hem de Moğollara karşı önemli başarıların kazandılar. Anadolu'da ise Türkmenler'in gücü gün geçtikçe artmış; kentsoylu Ahilerden de aldıkları destekle bir yandan Anadolu'nun batı kısmının fethine girişirken; diğer yandan Moğol rejimine başarı ile direnmişlerdir.

Argun Han'ın vefatından sonra İlhanlılardaki kronik rejim sorunu yeniden nüksetmiştir. Hanedan azaları ve ümera üçe bölünmüşlerdir. Büyük bir kaos yaşandıktan sonra adaylardan Keyhatu, İlhanlı tahtını elde edebildi. Ancak mücadele gizli olarak sürecektir. Keyhatu tahta çıkar çıkmaz iyice güçlenen ve artık dizginlenemeyen Moğol askeri aristokrasisine bir göz dağı vermek istedi. Grubun en önde gelen üyelerinden Togaçar, Konçkabal ve Tekna yargıldılar. Ancak her nedense yeni han onları cezalandırmaktan vazgeçti. Belli ki güçlerinden ürkmüştü⁶⁰.

Keyhatu, hükümdarlık süresince ağırlığı, çok sevdiği Anadolu'ya verdi. Onun ülkeden ayrı kaldığı zamanı iyi değerlendirmek isteyen Türkmenler, Karaman Oğulları liderliğinde Konya'daki Moğol rejimini sıkıştırmaya başladılar. Bir ara kent ellerine geçti. Öte yandan Eşref Oğulları da kuzeyden hareket etmişlerdi. İlhan Keyhatu Anadolu'daki bu gelişmeler karşısında bizzat ordusunun başında Anadolu'ya yürüdü. Bir yıldırım hareketi neticesinde Karaman'dan Kütahya'ya; Beyşehir'den Milas'a kadar olan Menteşeli, Ladikli, Eşref Oğlu ve Karamanlı Türkmenlerinden on binlercesi katledildi. Bir o kadarı da esir düştü. Bu ağır darbeye karşın Türkmen hareketi bütün hızı ile devam etti.⁶¹

Anadolu'da istediği sonucu alamayan Keyhatu'nun, ezeli rakipleri Memlükler'e karşı uyguladığı siyaset de tam bir fiyasko ile sonuçlandı. Kalavun ve özellikle Melik Eşref devrinde önemli ataklar yapılmış, başta Haçlıların Suriye'de ki son büyük üssü olan Akka olmak üzere son Latin bakiyeleri de temizlenmiş, ardından Anadolu sınırındaki önemli istihkamlar da Memlüklerin eline geçmişti. Artık Yakın-Doğu'da inisiyatif ele geçiren Türk

59. Abu'l-Farac, Tarih,II,s.630-631; Moğollar arasında İslamiyet o kadar yayılmıştı ki Argun Han onlar için Tebriz'de dört minber yaptırmıştı. Bak. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Destân-ı Abaka,s.77.

60. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Destân-ı Abaka,s.80-83.

61. Anonim Selçukname,s.60-64.⁶¹

Memlük Devletini yönetenler Moğollara meydan okumaktalar; ülke uleması, Haçlılar'a karşı daha Nureddin Mahmut zamanından gelen ve başarıya ulaşmış cihat anlayışını bu kez Moğollara karşı canlandırma gayretindeler idi.⁶²

Moğollar Yakın-Doğu'da gözüktükleri tarihten beri siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı mahvetmiş, dolayısıyla bütün moral değerlerini kaybetmiş insanları hayata küstürmüş ve kaderciliğe mahkum etmişti. İlhanlı devleti kurulurken biraz da olsa umutlanılmıştı. Ancak hakim olunan coğrafyada siyasi istikrarın bir türlü sağlanamaması ve daha da önemlisi devletin devamlı mali kriz içinde olması, insanlardaki yeşeren umutları kısa sürede bitirdi. Kadercilik ve mistisizm toplumun bütün katmanlarına yerleşti. İşin ilginç yanı bu atmosfer Moğolları da sardı. Kendilerine olan güvenleri sarsıldı. Kültürlerini ve inançlarını değiştirmeye başladılar.⁶³

İlhanlı devleti tarihinde Keyhatu devri Moğollar'da kronik hastalık haline gelen siyasi ve mali istikrarsızlığın hat safhaya ulaştığı bir dönemdir. Onun zamanında bilhassa mali yönetim iflas etmiş ve ekonomi dibe vurmuş bir vaziyette idi. Bu şartlar dahilinde çok zor bir sınav veren İlhan ve ekibi başarılı olamadı. Yenilik olarak tedavüle sürülen "Çav" adlı kağıt para derde derman olmak şöyle dursun mevcut durumu daha da kötüleştirdi. Ticari ve sosyal hayat tamamen durdu. Bu başarısızlık Keyhatu'nun sonunu getirdi. Zaten sefiş hayatı nedeniyle ümera arasında da sevilmiyordu. Son yıllarda gittikçe güçlenerek hükümdarın otoritesini sarsmaya başlamış olan Moğol ümerası isyan bayrağını açtı. İsyanın başını çeken Togaçar, Konçkabal gibi Noyanlar, Şehzade Baydu'yu istiyorlardı. Neticede Keyhatu mağlup oldu ve katledildi. Devlet içinde ümeranın gücü hükümdar katletmeye cüret edecek kadar artmıştı. Bu açıkça Cengiz Han Yasasının da ihlali idi. Ancak o sırada hiç bir otorite feodalleşmiş Moğol beylerini cezalandıracak durumda değildi.⁶⁴

1295 yılı bahar ayında Baydu ümera tarafından tahta oturtuldu. Ancak hükümranlığı sembolik olup ümera elinde, kendisinden memnun kalınmadığı taktirde değiştirilecek bir oyuncak konumunda idi. Öte yandan hazine boştu ve toplumdaki ahlaki bozukluk had safhadaydı. Yine en önemli sorun, hükümdarlık

62. İbn Kesîr, el-Bidaye,XIII,s.343-353.;Abu'l-Farac, Tarih,II,s.639-640. Suriye ve Mısırlı alimlerin büyük gayretlerine rağmen ülkede Moğollara karşı cihat fikri uyanmamıştır.

63. O dönemde kaleme alınmış hemen her eserde umutsuzluğun ve kaderciliğin en koyu örneklerine rastlanır. Örneğin ünlü tarihçi Aksarayî, eserinin bir yerinde "Her şey kaza ve kadere bağlıdır. İrade ve seçim insanın elinde değildir" demektedir. Bak. Müsameretü'l-ahbâr,s.129-130. Yine bu dönemde Moğolların büyük çoğunluğunun İslamiyeti kabul ettiğine dair kaynaklarda bilgiler vardır. Bak. Abu'l-Farac, Tarih,II,s.655.

64. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Destân-ı Abaka,s.86-89; Abu'l-Farac, Tarih, II,s.641-649.

çekişmesi yaşanıyordu. Argun'un oğlu Gazan tahtın kendisine ait olduğu iddiası ile ortaya çıkmıştı. Son derece güç şartlar içinde Baydu, işe önce ekonomiyi ele alarak başladı. Devletin masraflarını karşılayabilmek için reaya üzerine ağır vergiler saldı. Ancak iyice yoksullaşmış olan reayanın ödeme gücünü aştığı için istenilen gelir elde edilemedi. Diğer taraftan koyu bir Budist ve Hristiyan sempatzanı olan Baydu, Müslümanlar üzerine ağır baskı uygulamaktaydı. Özellikle Hristiyanların taşkınlıkları had safhaya ulaşmıştı. İşçi cami ve medreseleri tahrip etmeye kadar vardırırmışlardı. İlhanlıların geleneksel politikalarına ters bir tutum içine girmiş olan Baydu'nun itibarı iyice azaldı ve tüm bu olumsuz gelişmeler yeni bir hükümdarlık yarışı başlattı.⁶⁵

Gerçekte İlhanlı devletinde Moğol şehzadeleri arasındaki saltanat mücadeleleri, merkezi otoriteden hoşlanmayan ve her biri güçlü birer feodal bey konumunda olan kabile şefleri veya ordu komutanları tarafından körüklenmekteydi. Saltanat mücadeleleri sonunda hükümdarlık otoritesi gittikçe zayıflarken , devlet kaynaklarına her geçen gün biraz daha fazla hakim olan ümeranın gücü artıyordu.⁶⁶ Öyle ki hükümdarlar vergi verecek reaya bulamaz hale gelmişlerdi.

Baydu'yu tahttan atmaya yönelik hareketlerin temel müsebbibi yine ümera kalkışmasıdır. Onlar saltanata oturttukları İlhan'ın kendi istekleri dışında icraatler yaptığını fark eder etmez hemen yüzlerini döndüler ve o sırada tereddüt içinde olan Gazan'ı cesaretlendirdiler. Bu entrikacı emirler cephesinde her zaman olduğu gibi Togaçar ve Konçkabal Noyanlar başı çekmekteydiler. Neticede uzun ve zahmetli bir mücadeleyi Togaçar'ın yanı sıra Emir Nevruz'un da büyük gayretleriyle Gazan kazandı ve 1295 yılı Ekim ayında İlhanlı tahtına oturdu.⁶⁷ Gazan Han'ın tahta çıkması Yakın-Doğu'da ve İlhanlılarda yeni bir dönemin miladı olacaktır.

Baydu-Gazan Han mücadelesinde İslamiyet o zamana kadar görülmedik bir biçimde en önemli enstrümanlardan biri olmuştur. Önceden tavizsiz bir İslam düşmanı olan Baydu, Şehzade Gazan taht iddiasıyla ortaya çıkınca, o sırada sayıları ve güçleri, dengeleri etkileyecek derecede artan Müslüman Moğolları

65. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr,s.185-186; Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Destân-ı Abaka, s.89-90.

66. İlhanlıların son devirlerinde tümen komutanının maaşı 30 Tümen'e(300.000 dinar) çıkmıştı. Bak, Kalkaşandî, Subhü'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşâ (Yay. M. Şemseddin), Beyrut 1407/1987, C.IV, s.422-423.

67. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Tarih-i Mübarek-i Gazan(Yay.:K. Jahn),London 1940. s.60-92; Abu'l-Farac, Tarih, II, s.650-657.

yanına çekebilmek için İslam Dinini seçtiğini ilan etti. Ancak gizli de olsa Buda taparlığını sürdürdü. Öte yandan diğer müddei Gazan Han da biraz da Emir Nevruz'un telkiniyle aynı yolu-fakat samimi olarak- seçti ve Müslüman oldu. Neticede mücadeleyi inancını samimiyetle dile getiren taraf kazandı.⁶⁸

Yeni bir asra girilirken İlhanlı tahtına oturan Gazan Han'ı pek çok iç ve dış sorun bekliyordu. Dünyanın Doğu ve Batı uçlarında yeni gelişmeler oluyordu. Asya'da Büyük Moğol İmparatorluğu parçalanma sürecine girerken, Avrupa'da da kaos bulutları dolaşmaktaydı. Yakın- Doğu'daki en büyük rakipleri olan Memlükler ise siyasi ve kültürel yönden bir gerileme dönemi içindeydiler. Gazan Han değişen konjektüre göre devleti yönlendirme yoluna gitti. Bozuk olan siyasi kültürel ve ekonomik durumu düzeltme çabalarına siyasal reform ile başladı. Merkezi otoriteyi güçlendirme ve feodal unsurları tasfiye hareketini başlattı. Serkeş emirlerin başında gelen Konçkabal öldürülürken, Togaçar Noyan da Anadolu'ya sürüldü. Ancak feodal güçler direnişe geçtiler. Anadolu ve Horasan'da peş peşe isyanlar çıktı. Yeni han ilk yıllarında bütün mesaisini isyanları bastırmaya harcadı. Feodal güçlerin büyük bölümünün ortadan kaldırıldığı mücadelenin sonunda kısmi de olsa siyasi istikrar sağlandı.⁶⁹

Buna karşılık bürokrasideki istikrarsızlık devam ediyordu. Gazan iktidarının ilk yıllarında bürokrasinin başına Moğol asıllı Emir Nevruz'u getirerek babası Argun Han'ın devrine bir dönüş yapmıştı. Ne ilginçtir ki uygulamanın akıbeti de aynı oldu ve taht için tehlikeli hale gelen Nevruz ortadan kaldırıldı. Ardından İran asıllı memurlar dönemi başladı. Fakat bunlar da istikrar getiremediler. İktidarının son yıllarında Yahudi asıllı memurların etkinliği artacaktır⁷⁰.

Bürokrasinin yanında iktisadi sahada da büyük sorunlar yaşanıyordu. Hazine bilhassa ordununun masraflarını karşılamakta zorlanıyor, yeterli para bulunamıyordu. Vergi toplayan mültezimlerin soygunları halkı isyan ettirmekteydi. Bilhassa Anadolu'daki manzara çok kötüydü. Selçuklu bürokrasisinden sonra , Sultanlığın da tümüyle etkisizleştirilmesi sonucu reaya tümüyle İranlı memurların insafına terk edilmişti. İktisadi bunalım ve para darlığı İlhanlı ülkesinde Venedik ve Ceneviz gibi Batılı devletlerin koloniler kurması ile sonuçlandı.⁷¹

68. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Tarih-i Gazan, s.76-80; Abu'l-Farac, Tarih; II, s.655.

69. Gazan Han döneminde çıkan isyanlar için bak., Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Tarih-i Gazan, s.94-112; Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr,s.189-206.

70. Reşidüddin, A.g.e.,s.107-120.

71. Z. Velidi Togan, Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti, THİTM, C.I, İstanbul (1931), s.17; Anadolu'nun durumu için bak. Aksarayî, Müsameretü'l-ahbâr, s.208-232.

Yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen İlhanlı Devleti Gazan Han devrinde Yakın Doğu'nun en büyük gücü idi. Bölgedeki ezeli rakipleri olan Memlülklerle karşı üstünlük sağlandı. Memlülkler 1291 yılında Yakın- Doğu'nun en büyük ticaret üssü olan Akka'yı alıp son Latin kolonisini de Suriye'den attuktan sonra birden dinamizmlerini kaybettiler ve rehavete kapıldılar. Nureddin Mahmut zamanından beri bölgede var olan cihat ruhu kayboldu. Ayrıca Papalığın ambargosu da iktisadi hayatı olumsuz etkiledi. Bütün bu etkenler siyasi ortamı da etkiledi. Sık sık isyanlar ve hükümdar değişiklikleri yaşanmaya başladı. Suriye en sıkıntılı bölgeydi. Kaos ortamında ümera ve halk arasında Moğol taraftarları artmaktaydı. Yine Moğol etkisiyle marjinal inan sahipleri ve tarikatlar önem kazanıyordu. Yaşanan bütün olaylar ve gelişmeler sanki Moğolları Suriye'ye davet ediyordu. Gazan Han davete icabette gecikmeyecektir.⁷²

Bununla beraber beklenenin aksine ilk saldırı Memlülük canibinden geldi. Memlülük ordusu 1298 yılı başında Fırat Irmağı boyunca kuzey ve doğu istikametlerinde saldırıya geçti. Kısa sürede Maraş ele geçirilirken , bir kol da Mardin yakınlarına kadar ulaştı. Bu kısmi başarı Suriye ve Mısır'da heyecan yaratmıştı. Başını İbn Teymiyye'nin çektiği bir gurup alim, halk arasında cihat ruhunun canlandırılması uğraşısına girdiler. Buna karşın Gazan Han da Memlülük seferini tamamen İslami gayelere dayandırma çabası içine girmişti⁷³.

Gerçekten de Gazan Han Müslüman olduktan sonra siyasi ve kültürel politikalarını İslami esas ve düsturlar içinde oluşturmaya başlamıştı. Yeni bir dine girmenin verdiği heyecan ile İlhanlı ülkesindeki pek çok kilise, havra ve put hane tahrip edilmiş, buna karşılık her belde cami, medrese ve dergahlarla donatılmıştı. Devlet hiyerarşisinde İslam alim ve din bilginlerinin yeri ve nüfuzu en üst seviyelere çıkmış, devletin zengin kaynakları kullanımlarına sunulmuştur. Alınan her türlü kararın İslami ölçülere uygun olması için azami gayret sarf edilmiştir. Cengiz Han Yasaları ise sadece askeri alanla sınırlanırken , yinede adli ve mali sahalarda zaman- zaman uygulama alanı bulmuştur. İlhanlı hükümdarı bundan böyle sadece Moğolların değil, Müslümanların da hükümdarı idi. Moğollardaki bu yöneliş Yakın-Doğu'yu mutlak olarak İslama kazandırırken, bölge halkı ve kültürü üzerine de büyük etki yapmıştır.⁷⁴

72. Bu dönemde Memlülükler'deki siyasi ve kültürel gelişmeler için bak., İbn Kesîr, el-Bidaye ve'n-nihaye(Türkçe Terc.: M. Keskin), İstanbul 1995, XIV. s.15-42.

73. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Tarih-i Gazan,s.124-125; İbn Kesîr,el-Bidaye(terc), XIV, s.38-40

74. Reşidüddin, Camiü't-tevârih-Tarih-i Gazan,s.76-80; Abu'l-Farac,Tarih, II,s.657-660. Memlülük kaynakları da Gazan'ın Müslüman olması hadisesine yer vermişlerdir. Bak., İbn Kesîr, el-Bidaye(terc.), XIV,s.22-23.

Devrin kaynağının naklettiğine göre Gazan Han, Memlûk seferine çıkarken ulemadan fetva almıştı. Zira düşman, Müslümanların malına ve namusuna zarar vermiş ve İslami kaideler dışında hareket etmişti. 1299 yılı içinde başlayan ve aralıklarla üç kez tekrarlanan seferler sonunda Memlûklere siyasi ve kültürel bir üstünlük sağlandı. Suriye adeta bir Moğol eyaleti haline geldi⁷⁵.

Atalarından farklı olarak göçebe yaşam tarzı yerine yerleşik kent hayatı ve onun değerlerini savunan Gazan Han, Moğolları refah toplumu halinde örgütleme gayretine girmişti. Bu uğurda 50'den fazla yarlık çıkaran Han, Cengiz Han'dan sonra Moğolların ve yanısıra insanlık tarihinde hak ettiği yeri almıştır. İdari, adli, mali, askeri, sosyal, kültürel ve siyasi alanlarda top yekun değişiklik getiren yarlıklar sadece Moğol toplumunu değil İlhanlı Devleti sınırları içinde yaşayan pek çok ulusu da derinden etkileyecektir. Buna karşı bölgede çok köklü olan göçebe kültürünün etkisi güçlü olacaktır. *Bundan hareketle söyleyebiliriz ki İlhanlılar'ın tarihi bundan böyle yerleşik değerler ile göçebe bozkır kültürü taraftarlarının mücadelesinden ibarettir. Devlet de mücadeleyi kazanan güç odaklarına göre şekillendi. Anadolu'da ise kazanan taraf çoktan belli olmuştu. Selçuklu mirası olan Skolastik Sünni görüş hakimiyetini kaybederken, yerine kabile dinamizmi ile İslami değerleri kaynaştıran yarı heterodoks Türkmen kültürü geldi. Anadolu'yu baştan başa kaplayan Türkmen Beylikleri ve temsil ettikleri kültür de Moğolların önemli pay sahibi oldukları aşikardır.*⁷⁶

İlhanlı Devletinin bölgesel güç niteliğine haiz olmasına karşın kendisi cihan şümül(universal) bir dünya görüşüne sahip olan Gazan Han, bu hasletini devletin bütünlüğünü koruma yönünde akılcıca kullandı. Yeni bir dine girmenin verdiği heyecan geçtikten sonra devletin bütünlüğüne zarar verecek mezhep çatışmalarına taraf olmaktan kendini kurtarmaya çalıştı. Ülkesinde hakim olan genel temayüllere sadık kalan hükümdar zamanla gayri Müslimleri de devlet himayesine aldı.⁷⁷

75. Reşidüddin, Camii't-tevârih-Tarih-i Gazan, s.124-131; İbn Kesîr, el-Bidaye(terc.),XIV, s.47-56.

76. Kıyaslamak için bak. F. Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,s.337-341; Aynı müellif, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu,s.70-119.; Ayrıca bak., Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, II. Baskı, İstanbul 1981,s.260-284.; Gazan Han'ın ıslahatları Reşidüddin'de oldukça geniş şekilde yer almıştır. Bak. Camii't-tevârih-Tarih-i Gazan,s.165-364.

77. Gazan Han ve Moğolların pek çoğu üniter dünya görüşü gereği Müslümanlığın Sünni kolunu seçtiler. Ancak kabile geleneklerinin ağır basması ki değişimde Sünni mezhep alimlerinin hükümdarın üzerinde güç kazanmak amacıyla yürüttükleri çirkin mücadelenin de rolü olmalıdır-hükümdarı son yıllarında Ehl-i Beyt sevgisi ve ardından Şiiliğe doğru kaydırdı. Burada Abbasi devlet geleneğine mensup İranlı bürokratlar devreye girerek dengeyi sağlıyorlardı. Gazan Han döneminde bu görevi ünlü vezir Reşidüddin yapmıştır. İleride tekrar döneceğimiz bu konu

Ne ilginçtir ki başlangıçta Müslüman olarak Abbasilerden gelen Sunni ekol, kent kültürü, refah toplumu ve devlet geleneği görüşünü benimseyen , bu uğurda reformlar yapan Gazan Han'ın son yıllarında kabile gelenek ve şuurunun canlanmasıyla değişmeye başladığını görüyoruz. Tarihte yaşanan örneklerde görüldüğü gibi Moğollar'da İslamlaşma ile beraber-klasik geleneğin gereği-bir Farslılaşma yaşanmadı. Tersine ilk bir iki yılın heyecanı geçtikten sonra kabileci, aynı zamanda da milli karakterli bir inanışa geri dönüş oldu. Gazan Han milli duyguları canlı tutmak için bir Moğol tarihi yazılmasını emretti. Adeta bir servet ayırdığı bu görevin başına da ünlü vezir Reşidüddin'i getirdi. Meşhur Camiü't-tevârih böyle doğdu.⁷⁸ Öte yandan Moğollar'ın İslam Dini üzerindeki yeni yönelişleri onları süratle Türkleşmeye doğru itiyordu. Bu değişimde de en önemli rolü hiç şüphesiz Türkmen dervişleri oynuyordu. Bunlardan en önemlisi Tokatlı bir Türkmen olan Barak Baba idi. Onun İlhanlı sarayında ve Gazan Han üzerinde müthiş bir etkisi vardı. Barak Baba ve dervişlerine İlhanlı hazinesinden 30.000 dinar tutarında bir meblağ ödeniyordu.⁷⁹

Moğollar İslam dininin değerlerini yerleşik kültüre bağlı, anlaşılması zor Felsefi ifadelerle anlatan Farslı alimlerin yerine, kabileci karakterlerine uygun daha basit ve yalın sözcükler kullanan Türkmen dervişlerini tercih ediyorlardı. Bu tercih onların yavaş yavaş Türkleşmesine de amil oluyordu. Moğollar'ın Türkmen dervişlerine verdikleri büyük önem, onların Anadolu'dan Suriye ve hatta Mısır'a kadar olan sahalarda etki ve nüfuzlarını arttırdı. Bunlar bölgede etnik-seküleritenin -bugünkü manada ulusçuluğun prototipi- oluşmasına önemli katkılar yaptılar. Gazan Han'ın yeni tercihi sonunda İslam alemine asırlardır hakim olmuş, Bağdad kaynaklı tek bir İslam ümmeti devri sona ererken, yerini milletler dönemine bırakmıştır. Milli bir Türk kültürünün oluşum süreci de bu yeni olgu ile başlamıştır. Bu alandaki ilk ürünler edebiyat ve tarih sahasında

için bak., Kâşânî, Tarih-i Olcaytu(Yay.:M. Hanbeli), Tahran 1345,s.93-96.; Abu'l- Farac'ta da Gazan'ın ülkede yaşayan Hristiyan ve diğer unsurların mabetlerini yıkmaktan nasıl vazgeçtiği geniş olarak yer alır. Bak., Tarih, II,s.656.

78. Camiü't-tevârih'in yazımı için bak.,Kâşânî, Tarih-i Olcaytu,s.240-241.; Ayrıca bak., Ş. Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları,s.260-284.

79. Devrinin hemen bütün kaynakları ünlü Türkmen şeyhinden bahsetmeden geçememişlerdir. XV. Yüzyıl Türk asıllı Memlük tarihçisi Bedrüddin 'Aynî de bunlardan biridir. Ona göre: " Barak Baba Tokatlıdır. Daima 100 dervişi ile beraber gezer. Pala bıyıklıdır, ancak sakal bırakmaz. Saçını bağlar. Acaip bir kılıkla dolaşır. Bunlar haram yerler ve Ramazan'da oruç tutmazlar." Bak., B. 'Aynî, İkdü'l-Cuman fi Tarih-i Ehli'z-Zaman(Yay.: M. Emin) Kahire 1987-1989,C. II,s.405-406.

verilmiştir. Yeni Türk kimliğinin oluşumuna en azından başlangıçta en büyük katkıyı da yukarıda zikrettiğimiz Türkmen dervişleri yapmışlardır.⁸⁰

Yakın-Doğu'da seküler kültürle beraber kabileci karakterin canlanması İlhanlı devletinin üniter yapısını olumsuz yönde etkiledi. Feodal unsurlar tekrar güç kazanırken mezhep çatışmaları hız kazandı. Aynı durum Memlük hakimiyetindeki Suriye ve Mısır'da da mevcuttu. Sonuçta doğal olarak bu gelişim bir yerde kendini tehdit altında hisseden devletin müdahalesi ile karşılaştı ve hep kısır döngü ile sonuçlanan mücadeleler dönemine girildi.⁸¹ Buna karşılık aynı coğrafyada yer alan Anadolu bambaşka bir mecraya doğru akıyordu. Ülkedeki klasik Abbasi modeline göre örgütlenmiş Selçuklu üniter devlet yapısı çoktan yıkılmış olması sebebiyle başta etnik-seküler kültür olmak üzere devrin yeni oluşumları serbestçe gelişme imkanı buldu. Diğer komşuları kısır döngü içinde boğuşurken Anadolu'da -yarı kabileci de olsa- milli Türk kültürüne dayanan yepyeni siyasi teşekküller tarih sahnesine çıktılar ve bundan sonraki dünya tarihini belirleyen unsurlar oldular.⁸²

Olcaytu Han(1304-1316) ağabeyi , büyük hükümdar Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına oturduğu zaman bölge ve ülkede büyük değişim yaşıyordu. Yaşanan değişimin mimarı, kardeşine meydana getirdiği eserin muhafızı olmasını vasiyet etmişti. Yeni hükümdar da elinden geldiğince vasiyete sadık kaldı.⁸³

Olcaytu Han saltanat tahtına oturduğunda İlhanlılar için bölgedeki siyasi konjektür son derece elverişli idi. En büyük rakipleri olan Memlükler, Moğol etkisi altında siyasi ve kültürel karışıklık içindeydiler. Bir zamanların güçlü Altın Orda Devleti çoktan tehdit olmaktan çıkmıştı. Anadolu ise küçük bazı hareketlerin dışında sakindi. Ufukta gözüken tek tehlike doğudan bir süredir hareketlilik gözlenen Horasan sınırından gelebilirdi. Bu müsait ortam içinde

80. Türklerin ve Türkçe'nin en büyük şairi olan Yunus Emre'nin Barak Baba'ya mensup bir Türkmen dervişi olduğu düşünülürse söylediklerimiz daha iyi anlaşılacaktır. Yunus'un Barak Baba'ya mensubiyeti için bak., Yunus Emre Divanı II(Yay.: M. Tatçı) K.B. Yay., Ankara 1990, s.217.

81. Memlükler'deki durum için bak. İbn Kesîr, el-Bidaye(terc.), XIV, s.87-93.

82. Eserini XIV. Asrın sonunda yazan ünlü İslam bilgini İbn Haldun, Yakın Doğu'da gelişen Seküler kültür ve Türklerin milli karakterli devlet yapısına alkış tutarak, gelişip güçlenmenin ancak bu şekilde olabileceğini ifade etmişti. Bunun için bak., İbn Haldun, Mukaddime(Çev.:Z. Kadiri Ugan), MEB. Yay., İstanbul 1988, C.I, s.322 vd.

83. Gazan Han'ın vasiyeti için bak. Kâşânî, Tarih-i Olcaytu, s.12-15.

yeni Han devletinin kültür politikalarını yeniden ele alıp, Moğollara yeni istikametler gösterebilirdi. O da bunu yapma gayretinde olacaktır.⁸⁴

Olcaytu Han devlet yönetimini Moğol ve Farslılar arasında ikiye taksim etti. Ordu ve Moğol ulusunu Kutluğ Şah ve Çoban Noyan'a teslim ederken, idari, mali ve sosyal alanlardan sorumlu devlet bürokrasisini de Reşidüddin ile Sadüddin Saveci'ye emanet etmişti. Kendisi de her iki güç arasında -en büyük otorite olarak- hakem rolündeydi. Onun kültürel sahadaki ilk büyük icraatı güzelliği, mimarisi ve genişliği açısından Tebriz'den hiç de aşağı olmayan Sultaniye şehrini inşa ettirmesidir. Devrin en ünlü mühendis, mimar, usta ve nakkaşlarına büyük meblağlar ödeyerek inşa ettirdiği kent, muhteşem bir saraydan başka medrese, hangah, darüşşifa, darüzziyafe gibi sosyal ve kültürel yapılarla donanmıştı. Bundan başka geniş pazarlar ve dükkanlar inşa edilerek kentin bir ticaret merkezi olması sağlanmıştı. Sulama sistemleri ve bahçe düzenlemeleriyle de adeta günümüzün modern kentlerini kışkırtan bir görüntüye kavuşmuştu. Özenle seçilip kullanılan yapı malzemelerinde bile ahenk ve uyum sağlanmıştı. Binaların avluları ile sokak ve kaldırımlar mermerdendi. Kent gerçekten büyük bir kültür abidesiydi . Kısa bir süre sonra da bölgenin kültür merkezi haline geldi.⁸⁵

Gazan Han döneminde ivme kazanmış olan etnik-seküler kültür Olcaytu devrinde de Moğollar arasında gücünü ve etkisini artırarak sürdürüyordu. Dünyaya gelirken Şaman, gençliğinde bir ara Hristiyan olan hükümdar, tahta otururken de Müslüman olmuş ve Hanefi mezhebini seçmişti. Sultanın tercihinden kuvvet alan Sünni mezhep imamı, sikkelerin üzerinde Hulefa-i Râşidîn'in isimlerinin zikredilmesi için uğraş veriyorlardı. Ancak vezir Reşidüddin mezhep çatışmalarına yol açacağı gerekçesiyle böyle bir uygulamayı engelliyordu. Bürokrasi üniter yapıdan yana tavır almıştı. Bununla beraber devlet içerisinde Sünni mezhepler arasındaki mücadele de kızışıyordu. Başında Vezir Reşidüddin'in bulunduğu ve devlet bürokrasisine hakim Farslılar'dan oluşan Şafilere, Hanefilerin hükümdar ve devlet üzerindeki nüfuzunu hazmedemiyorlardı. Hepsisi de Hanefileri sultanın gözünden düşürmek için var güçleri ile mücadele etmekteydiler. *Farslı Şafilere karşı, Hanefi mezhebinden olanların çoğunlukla Türk ve Moğol asıllı olmaları, meseleyi ister istemez iktidar mücadelesi haline getiriyordu. Neticede sultanın itimadını*

84. Kâşânî eserinde İlhanlılar'da her bir hükümdar döneminin kendine has hususiyeti olduğunu, Olcaytu devrinin özelliğinin ise kültür meselelerini tartışmak ve hayır yapmak olduğunu zikreder. Bak. Tarih-i Olcaytu, s.107.; Ayrıca Olcaytu'nun saltanatının ilk yılları için bak. Hafız Ebru, Zeyl-i Camiü't-tevârih (H. Beyani), Tahran 1317, s.2-8; Kâşânî, A.g.e., s.32-43.

85. Kâşânî, Tarih-i Olcaytu, s.46-47.

kazanarak, vezir Reşidüddin marifetiyle Mevlana Nizamüddin'i devletin Kadî'ül-Kudatlığına getirtmeyi başaran Şafiler, Hanefilere karşı bir zafer kazandılar. Mağlup olmanın yanında iktidarlarını da kaybeden Hanefiler , Şafilere karşı derhal saldırıya geçtiler ve onları zinaya cevaz vermekle (Mute nikahı) suçladılar. Başta Mevlana Nizamüddin olmak üzere Şafiler de aynı şekilde karşılık verdiler. Huzurunda cereyan eden ve ilmi olmaktan çok demogojik ve çıkar sağlamaya yönelik bu hadiseden son derece etkilenen Sultan ve emirler İslam dininden soğudular. İçlerinden din değiştirmek isteyenler bile çıktı. Emir Kutluğ Şah : "Cengiz'in Yasa ve Yeysür'ünü bırakıp Arab'ın köhne dinine girdik" diye hayıflanıyor, bir yandan da Yasa'ya dönmek istiyordu.⁸⁶

Olcaytu Han olayları unutmak ve kasvetli ortamdan kurtulmak maksadıyla Arran taraflarına gitti. Burada eğlenirken yağmurlu bir günde korucularının(özel muhafız) üzerine yıldırım düştü ve bir kaç tanesi hayatını kaybetti. Sultan hadiseden son derece etkilenmiş bir halde emirlerin yanına koştu. Ümera, onun eski töreler ve Cengiz Han Yasa'sına göre ateşin üzerinden atlaması lazım geldiğini beyan ettiler. Akıllı karışan Sultan kesin bir karar verebilmek için Moğollar üzerinde her zaman önemli bir nüfuzu olan Bahşıları çağırttı. Budist Bahşılar, uğursuzluğa İslam Dininin sebep olduğunu öne sürerek, Sultanın derhal bu dinden çıkması gerektiğini tehditkar bir ifade ile bildirdiler. Rahiplerin sözü öyle etkili oldu ki Sultan ve maiyeti 3 ay süreyle ibadete yaklaştılar.⁸⁷

Sultan,İslam Dinini terk edip-etmeme kararsızlığı içinde bocalayıp dururken, nedimlerinden Emir Torumtaz harekete geçti. O, Sultan'a ağabeyi Gazan Han'ın bütün mezhepleri inceledikten sonra Şiiilikte karar kıldığını ve çevresine bu mezhebi diğerlerinden daha üstün olarak gördüğü için tercih ettiğini söylerken kendisinin bizzat işittiğini beyan etti.⁸⁸

86. Kâşânî, Tarih-i Olcaytu,s.96-98.

87. Kâşânî, A.g.e.,s.98.

88. İslam Dinine Sünni ekolden giren Gazan Han'ın hayatının son yıllarına doğru Şiiliğe meyletmesi son derece ilgi çekicidir. Biz bunu yukarıda Moğollar üzerinde olduğu kadar bölgede de canlanmaya başlayan kavmi milliyetçilik ve etnik-seküler kültürle izah etmiştik. Bunun yanında kaynak, hadiseyi o dönemde yaşanan mezhepsel bir olayın sonucuna bağlar. Buna göre Gazan Han'ın hükümdarlığı döneminde Bağdad'da namaz meselesi yüzünden Sünniler ile Aleviler arasında çıkan tartışma sonucunda bir Alevi hayatını kaybetti. Ölen kişinin Seyyid olan akrabaları Gazan Han'a çıkarak adalet istediler. Ehl-i Beyte karşı son derece saygılı olan Gazan Han, Peygamber soyundan gelen bir kişinin öldürülmesine akıl erdiremez. Hemen İslam Dini ve mezhepleri arasındaki ilişki ve itilafları araştırmaya başlar. Araştırma sonunda Şiiilerin hakkının yendiğine hükmederek ülkenin her bir tarafında Alevi ve Seyyidler için Dartissiyade'ler açtırdı. Ayrıca Ehl-i Beytin itibarını iade amacıyla hutbelerde sadece onların isminin zikredilmesini emretti. Sünni ulema bunun Abbasiler'den gelen ve asırlardır uygulanan kaidelere aykırı olduğunu

Emir , tereddüt içindeki Sultanı ikna için Şiiliğin Cengiz Han Yasa'sını da kabul ettiğini, Sünniliğin ise ret ettiğini arz etti. Bu sözler Sultanı etkiledi ve onda Şiiliğe karşı bir alaka başladı. Bununla birlikte soruşturmaya da devam etti. Bu arada Emir Sadüddin Avedi Sultanın güvenini kazanarak, onun maiyetine girmişti. Şia mezhebinden olan emir, Sultan'ı da mezhebine dahil etmek için büyük mücadele verdi, çok dil döktü. Buna karşı Kadü'l-Kudat Mevlana Nizamüddin de Sultan'a Şia mezhebinin kusurlarını ve eksiklerini anlatıyor ve rakiplerin saldırılarına göğüs geriyordu. Ancak onun aniden vakıf işleri dolayısıyla saraydan ayrılması ile Şiilerin önü açıldı. Şiilerin etkisi altında 1309 yılı sonunda Bağdad'a geldi. Burada Hz. Ali'nin türbesini ziyaret ettikten sonra gördüğü rüya nedeniyle kesin olarak Şia mezhebini seçti. Bunu önce maiyetine ve emirlere duyurdu. İsteyenin kendisi ile beraber hareket etmeyebileceğini, ancak bu durumda olacakların görevlerini bırakmaları gerektiğini bildirdi. Emirlerin ve devlet erkanının hemen hepsi Sultan'a tabi oldular. Doğal olarak samimiyetle mezhep değiştirenlerin yanında makam kaygısıyla Sultana uyanlar da vardı. Yeni oluşumun bir göstergesi ve ilk adım olarak çıkarılan bir ferman ile hutbe değiştirildi. Sahabe ve Sünni mezhep imamlarının yerine Hz Ali ve evlatlarının isimleri zikredilmeye başlandı. Ocak 1310'da da sikkelerin üzerine 12 Şia imamının isimleri kazındı. Ardından da Ezanın Şia düsturu gereği "Hayye ale'l-Hayrü'l-Amel" ibaresini eklemek suretiyle bütün Fars ülkesi ile Şiilerin çoğunlukta olduğu beldelerde okunması emredildi.⁸⁹

Moğol siyasi ve kültür hayatına yeni bir anlayış getiren İlhanlı hükümdarı Şia mezhebinin kuvvet kazanması için icraatına devam etti. Bu meyanda ülkede yaşayan bütün Şii alimleri payitahtta topladı. Hepsine dünyalık verdikten sonra içlerinden en seçkinlerini ayırdı, kalanlarını ise geri gönderdi. Sultanın maiyetine aldığı bu alimler arasında en az hocası Nasireddin Tûsî kadar ünlü Cemaleddin Mutahhar el-Hillî ve oğlu Fahreddin ile Cemaleddin Veravinî vardı. Olcaytu, el-Hillî'ye ayrı bir değer veriyordu. Öyle ki onu mülazım (özel danışman) olarak seçti. Sultan, boş vakitlerini Nasireddin Tûsî okulundan yetişmiş ve devrin en büyük alimlerinden Cemaleddin el-Hillî ile geçiriyor ondan kalam ve fıkıh ile ilgili

öne sürseler de, kabul görmedi. Bu alışılmadık nazik durum karşısında devreye tedbirli vezir Reşidüddin girdi. O , Müslümanların çoğunluğunun Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinden olduklarını, eğer böyle bir karar çıkarsa karışıklıklar çıkıp devletin bütünlüğünün zarar göreceğini ifade etti. Gazan Han ,engin devlet tecrübesinin ürünü son derece isabetli görüşleri de kabul etmek istemedi. Ara çözüm olarak, karar Suriye seferi sonrasına bırakıldı. Ardından Gazan'ın ölümü ile karar uygulama alanı bulamadı. Bak, Kâşânî, Tarih-i Olcaytu, s.93-96.

89. Kâşânî, Tarih-i Olcaytu,s.99-100.

bilgiler ahyordu. Ünlü alimin de tesiriyle Hz. Peygamber'in soyu Ehl-i Beyt'e olan sevgisi büyüdü. O, tıpkı kendilerindeki mevcut hanedan anlayışı gibi Peygamber'in mirasçısı olarak, onun soyundan gelenleri görüyor ve kendisine bağlı olması gereken emirlerin efendilerine el uzatıp onları yok etmek istemelerini bir türlü anlayamıyordu. Ayrıca sadece tabiinden olan Sünni mezhep imamlarının, diğerine nasıl üstünlük sağladığına şaşırıyordu. O el- Hilli ile bütün bu konuları en ince detayına kadar istişare etti. Ünlü alim de geçmişte Sünnilerin Ehl-i Beytin haklarını nasıl gasp ettiklerini(kendi düşüncesine göre) anlattı. Sultanın meseleye ilgisi o kadar büyüktü ki neredeyse bir İslam alimi düzeyinde bilgi sahibi oldu. İlhanlı hükümdarının ilgi ve alakası sonucu İslami ilimlerde(Fıkıh, kelam,mezhep vb.) önemli ilerlemeler olduğu şüphesizdir. Şia imamlarının iddialarına karşılık Sultan, Sünnileri de dinlemeyi ihmal etmedi. Nizamüddin Abdü'l-Melik adlı alimden Şia, Mutezile ve tasavvuf hakkında oldukça detaylı ve doyurucu malumat edindi. O sahip olduğu alimane bilgilerden aldığı lezzet ile artık gece- gündüz alimlerden ayrılmıyor, onların sohbetine katılıyor, onlarla beraber yemek yiyor ve tartışmalara katılıyordu. Neticede bu faaliyetini sürekli kılmak maksadıyla saray içinde "Medrese-i Sitare" adlı, çadırdan bir medrese kurdu. Devrin akli ve nakli ilimlerde en ünlü alimlerini bu ilim yuvasına hoca olarak tayin etti. Cemaleddin el-Hilli, Mevlana Nizamüddin, Hakim Tusterî ve Seyyid Burhaneddin-i İberi gibi ünlü alimlerin bulunduğu medresede 60 kadar da öğrenci eğitim görecekti⁹⁰.

Kaynağın, Sultan Olcaytu dönemindeki kültürel duruma dair alışık olmadığımız kadar geniş ve detaylı olarak verdiği bilgiler gerçekten bu devrin ilim ve kültür devri olduğu gerçeğini ortaya koyar. Edindiğimiz bilgilerden şunu da anlıyoruz ki İslam Dininin kabul edilmesine karşın, Moğollar nezdinde Cengiz Han Yasaları hala gücünü ve geçerliliğini korumaktaydı⁹¹.

Moğollar nezdinde güçlerini koruyan bir başka grup da heteredoks Türkmen dervişleri idi. Bunların başında gelen ünlü Barak Baba, Gazan Han devrinde sahip olduğu nüfuz ve imtiyazı, Olcaytu döneminde de - hatta biraz daha artırmış olarak-sürdürüyordu. O Hac dönüşü Gilan'da bulunan Sultanın yanına gitmek isterken, Gilanlılar tarafından yakalanmış ve katledilmiştir. İlhanlı hükümdarı büyük saygı duyduğu Türkmen şeyhine Sultaniye'de türbe

90. Kâşânî, Tarih-i Olcaytu,s.101-108.

91. Olcaytu Han'ın Şiiliğe temayül göstermesindeki en büyük amil, ona bu mezhebin Cengiz Han Yasasını da kabul ettiğine dair yapılan telkindir. Bak., Kâşânî, Tarih-i Olcaytu,s. 99.

yaptırmış ve ayrıca müritlerine de günde 50 dinardan az olmamak üzere maaş bağlatmıştır.⁹²

İlhanlı hükümdarının Türkmen babaları dışında değer verip saygı duyduğu başka ünlü mutasavvıflar da vardı. Bunların başında da ünlü İslam alimi ve düşünürü Bayezid-ı Bistami gelmekteydi. Miladi IX. asırda yaşayan İranlı mutasavvıf, Vahdet-i Vücut inancını temel alarak insanın tanrısallığını savunmuştur. Ayrıca Zerdüştlüğe de temayülü olduğu bilinmektedir. Sultan şeyhe o kadar düşküdü ki iki oğluna da onun ismini verdi: Bistam ve Bayezid.⁹³

Olcaytu döneminde Anadolu ise gerek siyasi gerekse kültürel sahada kendi yolunda hızla ilerlemekteydi. Tevaif-i Müluk adı verilen ve Türkmen Beyliklerinin hakimiyetine rastlayan devrede Anadolu'nun Batı bölgelerinde dış etkilerden büyük ölçüde arınmış, kendine has, Batı kültürü ile de tanışık ve milli yeni bir sosyo-kültürel oluşum filizlenmekteydi ve bunun etkileri edebiyattan mimarlığa, siyasetten düşünceye her sahada görülmekteydi⁹⁴.

Bu dönemde Memlükler'de çok ilgi çekici gelişmeler yaşanmaktaydı. Bilhassa Suriye, büyük ölçüde Türk-Moğol kültürü etkisi altına girmişti. Skolastik İslam düşüncesinin kalesi olan Memlükler'de etnik-eküler kültür büyük bir güç kazanmıştı. Geleneksel yapı taraftarları ile marjinal unsurlar kıyasıya bir mücadeleye girmişlerdi. Başlarında ünlü alim İbn Teymiyye'nin bulunduğu genelekçi grup savunma halindeydiler ve en büyük destekçileri devletin yargı organları ile ulema grubu idi. Buna karşılık Rufailer, Kalenderiler, Cavlakiler gibi marjinal unsurlar Moğollar'dan güç ve kuvvet alıyorlardı. İcraatlerine şeriate aykırıdır diyerek devamlı surette itiraz eden başta İbn Teymiyye olmak üzere İslam ulemasına karşı duruyorlar ve devlet yöneticilerine baş vurarak kendilerini idare etme hakkı istiyorlardı. Ülkede Sünni alimler ile heteredoks unsurlar arasında devlet yöneticilerinin huzurunda çok ciddi tartışmalar yaşanıyordu. İdareciler genelde iki taraf arasında tarafsız kalıyorlardı. Bir gün Rufailerin reisi Şeyh Salih, ünlü din alimi İbn Teymiyye ile Saltanat naibi huzurunda giriştiği bir münakaşa sırasında: "Biz ve

92. Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, s.70; 'Aynî, *İkdu'l-Cuman*, II, s.404-406.

93. Kâşânî, *A.g.e.*, s.49.

94. Anadolu'yu XIV. asrın ilk yarısında ziyaret eden İbn Batuta, burada gözlemlediği Türk kültürü ve düşüncesinden canlı tasvirler verir. Bak, İbn Batuta, *Tuhfetü'n-Nüzzâr* (Çev.: Şerif Paşa-Haz.M. Çevik), İstanbul 1983, s.192-222.; Ayrıca Mevlevî kaynaklarından da bu değişim gözlemlenebilmektedir. Bunu için bak. Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*, II, s.285 vd.

yaptıklarımız Tatarların yanında geçerliydi. Ama şeriatin yanında geçerli olmuyor diye" kendilerini savunmuştu.⁹⁵

XIV. asrın başında Memlük hakimiyetindeki Suriye ve Mısır'da yaşanan sosyokültürel gelişmeler sadece marjinal Sufilikten ibaret değildi. Sünni mezhepler arasındaki çatışmaların yanı sıra Moğollar'ın Şiiliği seçmesinden cesaret alan Nusayriler de ayaklanmışlardı. Cebele bölgesinde etkin olan bu grup, Sünni Müslümanlara saldırıyor ve Hz. Ali'nin Tanrı, Hz. Muhammed'in de Hacıp olduğunu kabul etmeyenleri katlediyordu. Kendisine Tanrılık atfedilen sahte bir mehdinin liderliğinde bütün bölgeyi ateşe veren Nusayrileri, Mısır'dan gönderilen Sultanlık ordusu ancak durdurabildi ve mehdi de öldürüldü (M. 1317)⁹⁶.

Aynı yıllarda Moğolların mezhep değiştirmesinden cesaret alarak harekete geçenlerden biri de Mekke hakimi Emir Hümeysel idi. O, Mekkelilere karşı yardım almak ümidiyle yola çıkmış ve İlhanlı hükümdarı Olcaytu'dan tam destek almıştı. Kendisi için hazırlanan Moğol ordusu tam yola çıkacak iken Sultan'ın ölümü her şeyi alt-üst etti. Hümeysel eli boş olarak Mekke'ye döndü. Yanında bir miktar para ile Şia ileri gelenlerinden Emir Delkandi vardı. İkisi Hicaz'da Şia'yı yaşatmak için çok uğraş verdiler. Ancak Emir Muhammed b. İsa'ya yenilince teşebbüsleri de sonuçsuz kaldı.⁹⁷

Yukarıda anlatılanlarda da görüldüğü üzere Olcaytu Han döneminde Moğolların mezhep değiştirmesi Yakın-Doğu'da büyük bir etki yaptı. Bu dönem aynı zamanda seküler kültürün de bölgede hakimiyet kurduğu bir zaman dilimidir. Bu gelişmelere karşın Olcaytu kendi ülkesinde-üniter devlet yapısı açısından- sıkıntılar yaşamıştır. Halkın önemli bir bölümü onun uyguladığı siyaset ve kültür politikalarından memnun değildi. İsfahan, Şiraz, Bağdad, Erbil ve Herat gibi önemli merkezlerde karışıklıklar çıktı. Onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebu Said, Moğolları yeniden Sünni inanişe döndürerek bu yöndeki sıkıntılara son verdi⁹⁸. Ancak yine de Gazan Han'ın son döneminde başlayıp Olcaytu ile doruğa çıkan bu uygulama bilhassa İran'da kalıcı izler bıraktı.

Olcaytu Han'ın izlediği kültür politikalarının Anadolu'da da halk üzerinde bazı etkileri olduğu görülmüştür. Bu dönemde uygulanan la-dini politikalar

95. İbn Kesîr, el-Bidaye, XIV. s. 88-90.

96. İbn Kesîr, el-Bidaye (terc.), XIV, s. 155.

97. İbn Kesîr, A. e. g., s. 147.

98. İbn Kesîr, A. e. g., s. 146-147; İbn Batuta, Tuhfet, s. 140-142.

*Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan
Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri*

sonucu ahali cami ve mescitlere gitmezken, imamlar ve din alimleri de gözden düşmüştü. Eski rağbetini kaybeden imamlar da ortadan çekilmişlerdi. Ebu Said, İlhanlı tahtına çıkar çıkmaz derhal çıkardığı bir yarlık ile imamlik mesleğini cazip kılıcı ve halkı namaz kılmaya yönlendirici tedbir almak lüzumunu hissetmiştir⁹⁹.

XIV. Asırda Yakın-Doğu'da etnik-seküler kültürün önem kazanmasıyla beraber Avrupa'da da aynı paralelde gelişmeler yaşandığını gözlemlemekteyiz. XI. asrın başında yaşanan uyanış ile feodal yapı ile beraber fakirlikten kurtulma sürecine giren Avrupa'da, Haçlı Seferleri sonunda da Kilisenin denetiminin azalmasıyla süratle sivilleşme hareketi başlamıştı. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğunun dağılması sürecinde de seküler gelişme iyice su yüzüne çıktı. Bu kültürü temsil eden numuneler yine dil alanında ortaya çıktı. Yazarlar geçmişin ortak değerini ifade eden Kilise dili Latince yerine kendi dillerinde eserler yazmaya başladılar. Bu sahada en önemli örnek olarak İtalyan yazar Dante'yi zikredebiliriz.¹⁰⁰

Bu kadar uzun bir tahlilin ardından son söz olarak söyleyebileceğimiz iki cümle vardır. Bunlardan ilki Moğol öncesi İslam Dünyasının, Türklerin idaresinde siyasi ve kültürel birlik arayışında olmasına karşın bunun başarıya ulaşmasının mümkün görülmediği bir ortamda bulunduğu gerçeğidir. İkincisi ise Moğolların gelişi ile yepyeni değerlerin ortaya çıkmaya başlanmasıdır ki bunların başında etnik-seküler kültürün gelişmesi ile İslam aleminde ümmet (tek toplum) sisteminden milletler sistemine (birbirinden farklı çoklu toplum) geçilmesi gelir. Bu bağlamda, Yakın-Doğu'nun siyasi-kültürel gelişimi ile Avrupa'nınki çakışır.

99. O. Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, T.T.K. Yay.,II. Baskı , Ankara 1988.s.59. Mevlevîlerin de Sultan Olcaytu'nun kültür politikalarından hoşnut olmadığını biliyoruz.Kaynaktaki bilgiye göre bazı kişiler Sultan Veled'e gelerek İlhanlı hükümdarının Rafiziliğe meyledip hutbeyi değiştirdiğini söylediler. O da nasihat için Arif Çelebi'yi Sultaniye'ye gönderdi. Çelebi Erzurum'da iken Sultan vefat eder. Çelebi'de buradan Sultaniye'ye kadar olan yolda Moğol idarecilerine Olcaytu'nun yanlış işler yaptığını anlatır ve onlara kabul ettirir. Bak. Ariflerin Menkıbeleri,II, s.248-251.

100. Bu alanla ilgili geniş bilgi için bak.C. Stephenson, Medieval History, New York 1935, s.685-721.

